
L'ART FEMINISTA DE LES GUERRILLA GIRLS

Tamara Puerto Rubio

Universitat de Girona
Treball final del grau en Història de l'art

FACULTAT DE LLETRES

DEPARTAMENT D'HISTÒRIA DE L'ART

TREBALL FINAL DE GRAU:

L'art feminista de les Guerrilla Girls

Per Tamara Puerto Rubio

Dirigit per Pepa Balsach

Curs 2014-2015

Girona, 3 de setembre del 2015

Agraïments

En primer terme, donar les gràcies a la família i la meva parella pel recolzament i motivació obtingut diàriament.

En segon terme, a la meva tutora del treball Pepa Balsach per ser la meva guia i facilitar-me les pautes a seguir.

En tercer terme, a totes les organitzacions i institucions que m'han facilitat informació per a la investigació i elaboració d'aquest treball. Especialment destacar el MNAC, el Museo del Prado i el Museo Reina Sofia per la seva paciència i col·laboració.

Finalment, gràcies a totes aquelles artistes i activistes feministes que han permès que aquest treball tingui sentit, per tot el treball que han realitzat i per incentivar a les noves generacions a crear un mon millor per a les dones.

“El derecho de voto o la igualdad de derechos civiles pueden ser exigencias útiles, pero la verdadera emancipación no comienza ni en los colegios electorales ni en los tribunales. Comienza en el alma de la mujer. La historia nos demuestra que cualquier clase oprimida sólo consigue liberarse realmente de sus amos con sus propios esfuerzos. La mujer debe aprender esa lección, y ser consciente de que su libertad llegará tan lejos como llegue su capacidad para lograrla. De allí que es más importante que ella comience con su regeneración interior para liberarse del peso de los prejuicios, las tradiciones y las costumbres.”

Emma Goldman (1869-1940)

Pionera en lluita per l'emancipació de la dona.

ÍNDIX

Introducció.....	2
Breu història de les dones.....	4
De què ens parla el feminisme?	8
Art i feminisme	
Guerrilla Girls.....	16
Qui son?	
Com denuncien aquestes injustícies?	
Que passa amb els museus, galeries i col·leccionistes?	
Situació als museus	
Situació a les galeries	
Col·leccionistes	
Quina es la situació de la dona en el cinema?	
Denuncia política	
Guerrilla Girls Broadband.....	35
Guerrilla Girls on Tour!	37
Retrospectiva a Espanya	38
Alhóndiga de Bilbao	
Matadero de Madrid	
Conclusions.....	40
Bibliografia, Webgrafia, Filmografia	42
Figures.....	49
Annexos.....	59

1. INTRODUCCIÓ

Actualment, quan una persona acudeix a una exposició, pocs cops es pregunta si l'obra que està mirant està creada per un home o una dona. Juga la dona el mateix paper que l'home en l'art actual? Sabem del tot cert que no. Fa aproximadament un quaranta anys que les dones comencen a afirmar la seva identitat en la societat i la cultura, i es comença a posar en qüestió el seu paper en els diferents àmbits professionals, es dona l'inici del feminisme. Artistes com Judy Chicago, considerada una de les pioneres del moviment feminista, començaren a qüestionar-se sobre el funcionament del sistema patriarcal i a reflexionar sobre el cos, el gènere, el sexe i la identitat. Un dels factors més forts relacionats amb el feminisme va ser totes les accions activistes que es varen realitzar a partir dels anys setanta i vuitanta, on s'utilitzava l'art com a tècnica d'expressió principal. Varen començar a crear-se diferents grups activistes com les WAC o les Guerrilla Girls, l'eix principal del present treball.

Davant d'aquesta lluita interminable de les dones durant tota la nostra història, l'objectiu d'aquest treball serà aprofundir en l'estat del panorama artístic actual a través dels diferents treballs de les Guerrilla Girls, així com analitzar part de la seva obra en els diferents àmbits en els que es desenvolupa actualment.

A causa del meu desconeixent sobre el tema, ha estat necessari primer centrar-me en la història de les dones, des de les citacions a la Bíblia sobre la seva creació, així com la situació que pateix actualment en el marc social. Això m'ha permès crear una base més sòlida per poder entendre millor el treball dels diferents grups artístics, de les teories feministes i, sobretot, de les Guerrilla Girls. Aquests aspectes constitueixen la primera part del treball, més històrica, on es tracten temes com les teories feministes, la relació de l'art amb el feminisme i un petit recorregut per la història de les dones. La segona part del treball es centra en el grup Guerrilla Girls, destacant les seves accions i el paper que tenen en la societat actual. Cal saber que en el transcurs d'aquest treball s'ha analitzat un total de disset obres del total del col·lectiu. Tot i així, aquests han sigut analitzats per temes, tinguen en compte que volien reivindicar i posant-los en context a partir de dades actuals o de la mateixa època. Per fer més amena la lectura, s'han adjuntat dos tipus d'annexos, per una banda els pòsters analitzats del grup, i per altre banda, tota la informació essencial per entendre part del treball que també ha sigut analitzat, com els arxius enviats pels diferents museus o fotografies de les accions entre altres

Com a grup creat als Estats Units, la majoria de material bibliogràfic especialitzat sobre el tema son llibres que encara no estan a la venda a l'estat Espanyol. Per tant, en la recerca d'informació del treball m'he basat en molta documentació extreta de diferents pàgines web, incloent la pàgina del col·lectiu, per poder-me fer una idea més especialitzada sobre el tema a tractar. Documentals i notícies de premsa m'han ajudat alhora de poder obtenir informació sobre les diferents accions que han realitzat arreu del món. Finalment, ha estat necessària la visita a l'exposició que varen realitzar al Matadero de Madrid aquest mateix any en commemoració dels seus 30 anys de lluita.

Així, el present treball es una carrega d'optimisme i un obrir d'ulls sobre diferents situacions que ens trobem avui dia les dones. Amb tot, això no significa que vagi dirigit a les dones especialment, sinó que, des del meu humil punt de vista, son els homes els que també han de veure aquestes estadístiques, aquests fets que es donen diàriament i els objectius marcats per les feministes, que no es podran aconseguir si els dos generes no es posen d'acord.

2. BREU HISTÒRIA DE LA DONA

Quina ha estat la concepció imperant sobre la dona en els darrers mil·lennis? Els estudis històrics han deixat enrere les dones, tot i que el sexe femení ha representat sempre la meitat de la població humana. Amb tot, trobem amb algunes dones que sí han tingut un reconeixement en el procés històric, reconegut per diferents causes com econòmiques, per parentiu o pels seus propis mèrits entre moltes altres causes. Però tenim, en general, una història manifestament androcèntrica¹.

Durant molt de temps, la dona ha estat considerada com un ésser inferior a l'home i determinada per les seves funcions biològiques a assumir el paper de mare i esposa dintre de l'esfera domèstica. Aquest fet es dona per tota una concepció masclista patriarcal que ha marcat la societat des de fa temps i que s'estableix de manera explícita a través de diferents fets. Per una banda, trobem en la religió una forta imposició d'aquest patriarcat, on veiem com es santifica i naturalitza la divisió sexual del treball atribuint, com he dit abans, l'esfera domèstica a la dona, i la funció de treballar fora de casa a l'home.

“Després Déu digué a la dona: et faré patir les fatigues de l'embaràs i donaràs a llum enmig de dolors. Desitjaràs el teu home i ell et voldrà dominar. Després va dir a l'home: (...) guanyaràs el pa amb la suor del teu front (...)”²

Per altre banda, trobem que la societat, molt influïda per l'església, ens determina dos conceptes que tenim molt presents des de fa segles: matrimoni i família. Se'ns diu que el matrimoni es l'amor entre un home i una dona i que té per objectiu formar una família. Es determina que aquests dos conceptes tinguin un origen en l'amor, un sentiment molt noble, però que trobem realment darrere d'aquests conceptes? Fent una vista cap enrere, podem descobrir que aquesta afirmació no es del tot certa, sinó que trobem l'origen en la voluntat de domini i la concepció de la dona com objecte i propietat de l'home. Si ens aturem a veure el significat de les dues paraules trobem tot un sentit

---

1 L'androcentrisme es l'anàlisi o investigació des de la perspectiva masculina, únicament, i utilització posterior dels resultats com a vàlids per a la totalitat dels individus, homes i dones. Comporta la invisibilitat del sexe femení, la negació d'una perspectiva femenina de la història i els esdeveniments. Es minimitza el rol de les dones, edulcorant els seus èxits, i es contribueix a imposar uns estereotips i models únics, tant masculins com femenins.

2 *La Bíblia a Internet*, Societat bíblica, Gènesi, capítol 3, 16-20. Última consulta: 15 de gener del 2015.
<http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=Gn+3&id24=1&pos=0&set=15&l=ca>

etimològic molt diferent al concepte que tenim present. La paraula “matrimoni” prové del llatí *matrimonium*, i aquest de *mater* que significa mare. Això ens indica que la funció social que ha de complir la dona es la de procreació, on la dona passa de fèmina a mare, a objecte reproductor. Amb altres paraules, podem entendre que originàriament el matrimoni es aquell acte institucionalitzat on la dona es converteix en propietat de l'home amb l'únic objectiu de reproduir-se i formar una família. Per altre banda, família prové del llatí *famulus* que significa criat, esclau o servent. Així podríem dir que no es altre cosa que un conjunt d'individus que son propietat de l'home i que el serveixen. L'origen de la família es remunta al naixement de l'espècie humana, quan els individus comencen a deixar de ser nòmades per assentar-se. Aquest procés crea l'existència d'una sèrie de funcions que s'han de repartir i que, amb el temps, s'anirà creant una jerarquia de classes, on es donaran especialitzacions en el treball i es deixarà enrere la igualtat social. La família és una concepció que incentiva el patriarcat³ a través del matrimoni monògam, que serveix per controlar la sexualitat de la dona i assegurar-se del seu llegat.

Trobem discrepàncies en la manera com assimilem aquests dos conceptes avui dia, però no és una concepció tan llunyana com sembla. Si es veritat que actualment aquests dos conceptes s'han anat desenvolupant al llarg del temps i han anat evolucionant conjuntament amb els canvis socials. Tot i així, fa molt poc que tenim aquesta nova concepció. Un exemple molt clar es la visió de la dona en l'Espanya franquista, pocs anys enrere. En aquesta etapa es va crear la *Sección Femenina de la Falange*, on s'intentava adoctrinar a les dones perquè fossin les millors mares, les millors dones, i remarcar que eren inferiors als homes.

«1.Ten preparada una comida deliciosa para cuando él regrese del trabajo.

2.Ofrécete a quitarle los zapatos.

3.Habla en tono bajo, relajado y placentero.

4.Preparate: retoca tu maquillaje, coloca una cinta en tu cabello. Su duro día de trabajo quizá necesite de un poco de ánimo y uno de tus deberes es proporcionárselo.

5.Durante los días más fríos debéis preparar un fuego en la chimenea para que se relaje frente a él.

6.Preocuparte por su comodidad te proporcionará una satisfacción personal inmensa.

7. Minimiza cualquier ruido.

8. Salúdale con una cálida sonrisa y demuéstrole tu deseo por complacerle.

---

3 El patriarcat és un sistema on els homes tenen el poder sobre els dones, on elles son submises a la maternitat i a la repressió de la sexualitat femenina.

9. *Escúchale, déjale hablar primero; recuerda que sus temas de conversación son más importantes que los tuyos.*
10. *Nunca te quejes si llega tarde, o si sale a cenar o a otros lugares de diversión sin ti.*
11. *Haz que se sienta a gusto, que repose en un sillón cómodo.*
12. *Ten preparada una bebida fría o caliente para él.*
13. *No le pidas explicaciones acerca de sus acciones o cuestiones su juicio o integridad.*
14. *Recuerda que es el amo de la casa.*
15. *Anima a tu marido a poner en práctica sus aficiones e intereses y sírvele de apoyo sin ser excesivamente insistente.*
16. *Si tú tienes alguna afición, intenta no aburrirle hablándole de ésta, ya que los intereses de las mujeres son triviales comparados con los de los hombres.*
17. *Al final de la tarde, limpia la casa para que esté limpia de nuevo en la mañana.*
18. *Cuando os retiréis a la habitación, prepárate para la cama lo antes posible, teniendo en cuenta que, aunque la higiene femenina es de máxima importancia, tu marido no quiere esperar para ir al baño.*
19. *Recuerda que debes tener un aspecto inmejorable a la hora de ir a la cama...; si debes aplicarte crema facial o rulos para el cabello, espera hasta que él esté dormido, ya que eso podría resultarle chocante a un hombre a última hora de la noche.*
20. *En cuanto respecta a la posibilidad de relaciones íntimas con tu marido, es importante recordar tus obligaciones matrimoniales:*
  - *Si él siente la necesidad de dormir, que sea así, no le presiones o estimules la intimidad.*
  - *Si tu marido sugiere la unión, entonces accede humildemente, teniendo siempre en cuenta que su satisfacción es más importante que la de una mujer.*
  - *Cuando alcance el momento culminante, un pequeño gemido por tu parte es suficiente para indicar cualquier goce que hayas podido experimentar.*
  - *Si tu marido te pidiera prácticas sexuales inusuales, sé obediente y no te quejes.*
  - *Cuando tu marido caiga en un sueño profundo, acomódate la ropa, refréscate y aplícate crema facial para la noche y tus productos para el cabello. Puedes entonces ajustar el despertador para levantarte un poco antes que él por la mañana. Esto te permitirá tener lista una taza de té para cuando despierte.»⁴*

Amb tot l'anterior, podem veure que la dona ha sigut una mena d'esclava que es dedicava a fer un treball no remunerat i que això provocava que fos dependent de l'home des del punt de vista

---

4 *Extractos de Sección Femenina de la Falange Española y de las JONS, Editat al 1958. Preparación de la mujer al matrimonio. 20 Principios a no olvidar. Última consulta: 17 de març del 2015*

econòmic. Aquest fet, conjuntament amb una sèrie de lleis civils, impossibilitaven que la dona pogués ser independent o pogués divorciar-se en el cas que la relació no funcionés. Van passar molts anys, a la dècada dels seixanta, perquè la historiografia comencés a interessar-se per la història de les dones. Aquest fet va coincidir amb una sèrie d'esdeveniments com la «segona onada» del feminisme, de la qual parlarem més endavant, i la consolidació de la història social com a estudi entre altres. Es va iniciar tota una lluita per la igualtat que encara avui dia no ha acabat. És aquí on comença el feminisme, que a més de ser un moviment social alliberador, constitueix una perspectiva d'anàlisi sociològic, filosòfic, artístic, etc, que obre pas a noves perspectives per poder contemplar la realitat d'una altra manera a la que trobem establerta.

3. SOBRE QUE ENS PARLA EL FEMINISME?

En general, podem definir el feminisme com un moviment polític i social que s'inicia a finals del segle XVIII i que promou la lluita per a la igualtat de drets entre els homes i les dones. Usualment, es té una valoració negativa del feminisme pensat com un àmbit que defensa la superioritat de la dona per sobre de l'home, però això no es cert, ja que seria una mena de masculisme però a l'inrevés, l'anomenat «hembrisme», i aquest no es el seu propòsit, sinó que es basen en el valor de la igualtat.

No podem datar l'origen del feminisme en una data exacte ja que es un moviment que aplega molts ideals que s'estaven donant en diferents països d'arreu del món. Amb tot, moltes autores ubiquen el seu inici a finals del segle XIII, quan Guillermina de Bohemia⁵ crea una església de dones a la que acudien tant burgeses i aristòcrates com dones del poble. Unes altres van més enllà i ubiquen el seu inici amb les predicadores i bruixes. Però, no és fins a mitjans del segle XIX on comencem a veure una lluita més organitzada i col·lectiva, on les dones començaran a participar en els diferents esdeveniments històrics importants com la Revolució Francesa.

Podríem dir que es amb la Revolució Francesa on la lluita de la dona comença a obtindre els seus fruits. Amb la lluita per la ideologia igualitària i el racionalisme que es dona amb la Il·lustració, trobem un seguit de fets que faran del feminisme un moviment més fort i expansiu, l'anomenada «Primera onada». Destaquen en aquesta època diferents personatges que varen aconseguir una sèrie de propòsits molt importants pel moviment. Un exemple a destacar en aquests inicis es Olímpia de Gouges (Montalban,1748 – París, 1793) escriptora i autora de la Declaració dels Drets de la Dona i de la Ciutadana al 1791 (*Annex I*). Aquest document consisteix en una mena de critica la Declaració dels Drets de l'Home i del Ciutadà, que només enumera drets aplicats als homes i deixant de banda els drets de la dona a votar, a la llibertat professional, o als drets de propietat entre altres.⁶

---

5 **Guillermina de Bohemia** (1210-1281) va néixer a Milà, Itàlia. Va ser honorada com una santa primer, però més tard va ser acusada d'heretgia conjuntament amb els seus deixebles ja que afirmava que era una reencarnació femenina de l'Esperit Sant. Va ser cremada i la seva tomba en Chiaravalle va ser destruïda.

6 *Mujeres en Red, Feminismo: historia y corrientes*. Publicat a *Diccionario de estudios de Genero y Feminismos*, Editorial Bibes, 2008, Susanna Gamba. Última consulta: 7 d'abril del 2015.
<http://www.mujaresenred.net/spip.php?article1397>

Amb tot, no es va aconseguir la igualtat proclamada per les dones en la Revolució Francesa. Elles volien militar en els diferents partits polítics d'esquerres, però es varen adonar que aquests no li donaven gens d'importància a la divisió de gènere i els van començar a deixar enrere per començar a lluitar de forma autònoma. Podríem dir que es aquí on es crea dos punts de vista: per una banda, el feminisme socialista, que considera la desigualtat sexual com un producte de la desigualtat de classes provocada pel capitalisme i per altre banda, el feminisme radical que considera que es dona una desigualtat específica i diferenciada.

Deixant de banda la separació, el feminisme en general va començar per la lluita del dret a vot, el punt de partida per després poder aconseguir la resta de conquestes. Després de moltes lluites, al finalitzar la Segona Guerra Mundial, les dones varen aconseguir el dret a vot en quasi tots els països europeus i EEUU.(Annex 2) Es va donar una gran diferència cronològica entre els diferents països, destacant en primera posició els països nòrdics, i no apareixent altres a destacar del continent africà per exemple entre molts altres que encara avui dia no ho aproven, ni tan sols es faciliten les dades per saber en la situació que es troben.

Es a partir d'aquí on s'estableix un inici d'un nou feminisme amb les aportacions de grans pensadores com Simone de Beauvoir o Betty Friedan⁷. La denominació d'aquest «nou feminisme» es comença a escoltar a finals dels anys seixanta en els Estats Units i a Europa on s'inscriu dintre dels diferents moviments socials que s'estan donant en aquesta dècada, la «Segona onada». Ara les feministes voldran anar més enllà i plantegen una sèrie de propòsits a portar a terme. Volen arribar al punt inicial des d'on s'ha donat aquesta opressió de la dona, els orígens en el rol de la família, la divisió sexual en el treball i domèstic, voldran redefinir o acabar amb el patriarcat. Volen demostrar que la naturalesa no encadena als éssers humans i els hi fixa un destí, es reivindica el dret al plaer sexual i la lliure elecció sexual. En general, plantegen tota una necessitat de redefinir una nova identitat de la dona en la societat. Amb tot, es manté una divisió del debat teòric en el feminisme, per un costat el feminisme de la diferència que aspira a revalorar els valors associats a les dones, per altre costat, el feminisme de la igualtat, on demanen la igualtat dels drets jurídics de la dona envers l'home. Dintre d'aquests dos fils podem trobar diferents corrents feministes com la materialista i la

---

7 **Simone de Beauvoir** (1908-1986) novel·lista i filosofa francesa. Va ser una gran lluitadora pel gènere i es considerada com una de les pioneres del feminisme contemporani. **Betty Friedan** (1921-2006) teòrica i líder del moviment feminista nord-americana durant els anys 60 i 70. Va ser la creadora del NOW (National Organization for Women) al 1966

liberal dintre el feminisme igualitari, i el cultural i el psicoanalític dintre del diferencial entre altres corrents

Durant els anys seixanta i setanta es dona un dels millors moments del feminisme, sobretot de la igualtat. En aquest moment s'inclouran aspectes culturals, científics, formatius, lúdics i recreatius per anar més enllà de la recerca de la desigualtat formal dels drets jurídics entre els homes i les dones. Sempre s'ha intentat buscar una diferència científica entre els dos sexes interpretant les seves capacitats a través de diferents teories psicofisiològiques. Intenten buscar en aquestes arrels biològiques una justificació sobre aquesta diferència per poder establir una norma com allò «normal». Una de les obres de referència d'aquest període va ser «El segundo sexo» de Simone de Beauvoir, on deixa enrere aquest mite del determinisme biològic, i posa en manifest les limitacions del psicoanàlisis.

«Una no nace mujer, se hace mujer. Ningún destino biológico, físico o económico define la figura que reviste en el seno de la sociedad la hembra humana; la civilización es quien elabora ese producto intermedio entre el macho y el castrado al que se califica como femenino»⁸

Es crea al 1966 L'Organització Nacional de Dones a mans de Betty Friedan, una de les associacions més influents de la història. Mica en mica les dones es varen anar organitzant creant petites organitzacions formant els primers grups feministes contemporanis. Aquests col·lectius es van anar estenent per arreu del món. També en aquests anys comença a sorgir a Europa nous moviments socials a partir de l'explosió de les diferents protestes socials com el moviment gai-lesbià, moviment ecologista, el moviment estudiantil del Maig del 68... Es creen unes noves identitats socials i es fa una nova lectura de la realitat social, on la majoria d'aquests moviments es basen en el caràcter expressiu i cultural i no pas en el polític i ideològic que caracteritzava els anteriors.

En ple segle XXI, després de tot el recorregut de lluites i crisis del moviment, ens trobem en una nova situació. Serà aquesta la «Tercera onada»? Segons algunes teòriques contemporànies la producció teòrica més important s'ha desenvolupant en les últimes dècades, sense estar acompanyades del moviment social que dominava en la Segona Onada. Trobem actualment una

---

8 **Beauvoir, Simone**, *El segundo sexo*. València. Editorial Cátedra, 2005. Pàg.13

serie de noves propostes, sobretot s'ha donat una forta institucionalització del moviment, creant diferents àmbits específics, com espais a les universitats que han proporcionat un major estudi i aprofundiment sobre molts temes encara pendents. Amb tot, continua la tendència dels anys seixanta i setanta en contra de l'estereotip sexual de la dona en els mitjans de comunicació, l'art i la publicitat entre molts altres, sense deixar de banda, el desig d'abolició del patriarcat. Es té molta més consciència de la situació, i volen anar més enllà de l'educació, el dret a vot i altres mèrits aconseguits per les primeres feministes, fets que ens ha portat a una millora en la vida actual de la dona, però encara queda molt per lluitar.

3.1. Art i feminisme

Art i feminisme son dos conceptes que han estat relacionats des dels seus orígens. Com hem vist en l'apartat anterior, l'evolució del feminisme ha estat relacionat a les necessitats de la societat femenina del moment. Paral·lelament, aquest feminisme s'ha nodrit de les diferents pràctiques artístiques per fer-se escoltar. Inicialment, diferents crítiques feministes es varen ocupar de recuperar a aquelles artistes oblidades i a fer-se preguntes sobre el paper d'aquestes en la història de l'art.

Una de les precursoras de la crítica feminista en l'art va ser Linda Nochlin amb el seu assaig «*Perquè no hi ha hagut grans dones artistes?*»⁹, on formula aquesta pregunta incòmode que fa obrir els ulls a moltes intel·lectuals i que provoca una sèrie d'interrogants i estudis sobre aquesta disciplina: els estudis de gènere. Aquest assaig es considerat com el precursor de moltes teories feministes en l'art, i va ajudar a un gran nombre d'investigadores a iniciar la recerca d'artistes que havien quedat a l'ombra de la història de l'art. La mateixa Linda Nochlin, conjuntament amb Ann Sutherland Harris, van organitzar una gran exposició: «*Women Artists: 1550-1950*», una recopilació de vuitanta sis artistes, on moltes d'elles s'exposen per primer cop. En el catàleg de l'exposició s'afirmava:

«Lentament, aquestes dones hauran de ser integrades en el seu context

---

9 L'assaig «*Perquè no hi ha hagut grans dones artistes?*» de Linda Nochlin, professora d'història de l'art a la Universitat de Nova York, va ser publicat per primer cop al 1971 i va suposar el primer pas en la investigació històrica de l'art en relació amb la dona.

històric-artístic. Per molt temps, han sigut omeses o aïllades, i inclòs en aquesta exposició, han sigut discutides com a dones artistes i no simplement artistes, com si d'una manera estranya, no formessin part de la seva cultura. Aquesta exposició serà un èxit si ajuda a terminar amb la necessitat de fer exposicions d'aquest tipus.»¹⁰

Els plantejaments proposats per aquestes pioneres, sobre la problemàtica que hi ha alhora de visualitzar una producció artística feta per dones, no varen arribar a complir-se ja que anys després seguim en el mateix lloc, organitzant mostres on es parla de la dona com a subjecte específic existent en la història però que no s'incorpora pas dintre d'aquesta.

A part de Linda Nochlin, cal destacar la figura de Griselda Pollock, considerada una de les principals teòriques de la història feminista de l'art. L'assaig «Visió, veu i poder: històries de l'art feministes i marxisme»¹¹ va suposar un pas molt important en la investigació històrica de l'art i la seva relació amb la dona, i va ser un referència clara per a tots aquells interessats en la matèria. Cataloguem aquesta obra en una segona etapa de la història feminista de l'art, on es dona la necessitat d'anar més enllà del “feminisme additiu”, més enllà de la incorporació de les dones al discurs de la història tradicional per tal de poder proposar un nou discurs històric de l'art. Conjuntament amb Rozsika Parker, historiadora, psicoterapeuta i feminista, creen un treball on intenten connectar les artistes amb les diferents formacions ideològiques i socials que van permetre la seva activitat artística: «Old Mistresses. Women, Art and Ideology». Amb aquesta obra plantejaven una nova manera de fer, deixant enrere les metodologies dominants i creant unes de noves. És important remarcar que moltes teòriques varen crear les seves teories a partir d'altres sistemes teòrics ja establerts, però corregint la seva mirada androcèntrica, com en el cas de Pollock amb el marxisme.

En aquesta mateixa dècada, als anys 70, es va desenvolupar a Nord-Amèrica i a altres països d'Occident on el feminisme començava a ser rellevant, un moviment feminista paral·lel. Les artistes partien del compromís d'aconseguir que amb l'art es pogués reflectir la consciència política i social

---

10 Linda Nochlin i Ann Harris. Contraportada del catàleg sobre l'exposició «Women Artists:1550-1950», Exposició celebrada al Brooklyn Museum, del 1 d'octubre del 1977 al 27 de novembre del mateix any. 1976.

11 **Faixedas, Lluisa**, *Feminisme i història de l'art*, Sèrie PURALS, Aula 5, Documenta universitària, Girona: 2009. Pàg. 83

de les dones. Cal destacar una de les primeres reivindicacions respecte aquest fet al 1969, davant del Whitney Museum, on un grup de dones es varen reunir per protestar sobre el percentatge mínim d'artistes de sexe femení en l'exposició.

Es a partir d'aquí, que es comença a realitzar tot un procés de recuperació de l'obra de moltes dones artistes, de les quals posteriorment s'han publicat moltes monografies i s'han realitzat molts estudis. Es en la primera meitat de segle, grans intel·lectuals varen començar a publicar obres sobre el tema, cal destacar a Virginia Woolf una de les precursoras del feminisme amb obres com «Una habitació pròpia», un dels textos més importants del moviment feminista on s'exposa les dificultats de les dones per poder consagrar-se a l'escriptura en un mon dominat pels homes.¹²

Posteriorment, hi ha hagut moltes teòriques de l'art que al mateix temps que realitzaven les seves teories, també realitzaven una gran producció artística. Aquest es el cas de Judith Butler, una pensadora nord americana que crea tota una teoria sobre les identitats de gènere, criticant que siguin aquesta immutables. Una de les seves obres més representatives: «El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad», es una de las bases de la *Teoria Queer*, una teoria que prové principalment d'àmbits literaris i culturals i on s'afirma que la orientació sexual i la identitat sexual o de gènere de les persones son el resultat d'una construcció social, i que per tant, no existeix un paper biològicament inscrit en la naturalesa humana sinó diferents formes d'interpretar els papers sexuals. Com aclareix Judith Butler, no existeix una identitat de gènere estable sinó que es dona una subjectivitat performativa, canviant.¹³ Les seves teories van tindre un gran impacte en la historia i en la creació artística, ja que s'ha creat un nou camí sobre la critica andrògena i el transsexualisme.

En general, trobem que durant el transcurs de la historia les artistes han sigut presentades com a excepcions, creant diferents estereotips que les han emmarcat fora del panorama de la historia. En primer terme, trobem que s'ha emmarcat el seu art com «l'art de la dona», la «dona artista», i en canvi no diem pas «l'home artista». Sembla ser un detall insignificant però darrere d'aquesta etiqueta s'amaguen moltes altres coses que afecten a les relacions entre el gènere, la classe social, o la orientació sexual entre altres. No només trobem exposicions amb títols com «Mujeres artistas» sinó que hi ha una gran quantitat de llibres on aquest concepte queda remarcat com «Art i dona» o

---

12 Alario Trigueros, Mª Teresa , *Arte y feminismo*, Editorial Nerea, Donostia, San Sebastián, 2008. Pàg. 27.

13 Butler, Judith, *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*, Editorial Paidós, Barcelona, 2007. Pàg 56.

«Las mujeres artistas de los siglos XX i XXI», dos dels llibres consultats per la realització d'aquest treball.

En segon terme, un aspecte important es l'etiqueta que s'ha creat per mesurar i avaluar aquelles obres creades per dones com «femenines». Es evident que aquest concepte ha acompanyat a les dones artistes des dels seus inicis, remarcant les seves obres com delicades, amb formes rodones, colors suaus i pastels o sensibles. Un cas actual sobre aquest prejudici es sobre l'artista Banksy. En un dels articles publicat al 2014 a la pàgina web de Cultura Colectiva, trobem un tema interessant sobre l'artista, perquè tothom pensa que es un home si encara no se sap de la seva identitat? S'ha creat tot un debat sobre d'identitat de l'artista on un dels sorprenents arguments per demostrar que es una dona es aquest: «Según Kriston Capps, esto sirve en la teoría de que Banksy no es hombre; debido a su sensibilidad.»¹⁴. Aquí podem veure com encara es segueix atribuint aquests conceptes d'allò que sembla sensible i adorable a les dones, i en canvi, allò més imaginatiu i innovador als homes.

Aquest concepte «d'art femení» comença sorgir al segle XIX a través de diferents textos sobre les artistes del moment. Un art caracteritzat per la seva delicadesa i limitat a allò domèstic, a allò privat, en contra de l'Art en majúscules, públic i reservat únicament al sexe masculí. S'ha establert una única manera de ser dona artista? Son totes les obres de les artistes de formes rodones, delicades, dolces i amb excés de decoració? Aquest tema em recorda a la introducció del llibre «Estética feminista» de la filosofa Gisela Ecker:

«Aunque llegaríamos a recopilar un inventario completo de los rasgos de las obras de arte producidas por mujeres y luego intentaríamos descubrir, por comparación con la producción artística de los hombres, qué es lo típicamente femenino, ¿descubriríamos algo esencialmente femenino? Lo que descubriríamos constituiría un montón muy variado de rasgos distintivos, en todo caso poderosamente influidos por el estado actual de cosas, como la posición de las mujeres en la sociedad y los valores generales que esa sociedad atribuye a la diferencia sexual»¹⁵

14 Turu, Pilar, ¿Banksy es mujer?, 10 de noviembre del 2014, artículo dins la pàgina web Cultura Colectiva. Última consulta: 27 d'abril del 2015. <http://culturacolectiva.com/banksy-es-mujer/>

15 G.Ecker. «Introducción. Sobre el esencialismo» dintre d' *Estética feminista*. Editorial Icaria, Barcelona, 1986 Pàg 10

Sabem del tot cert que no hi ha un art femení estàndard, i que com diu Ecker, si féssim una recopilació de totes les artistes podríem demostrar que aquesta afirmació es totalment falsa. Durant tota la historia de l'art, les dones han estat sota aquest estereotip, acusades de imitadores o seguidores dels homes, i adjudicant el seu art com un simple *hobby*, sense commemorar el seu art com a tal.

4. GUERRILLA GIRLS

Després del breu recorregut que hem fet sobre la situació de la dona en la societat, i específicament en l'art, ens adonem que s'han aconseguit moltes coses, però que encara ens queda molt per fer. Malgrat els èxits guanyats per les dones en moltes àrees durant les últimes dècades, hi ha una clara evidència; els homes segueixen sent els protagonistes dominants d'aquesta història. Perquè encara veiem exposicions d'artistes exclusivament de gènere masculí i blancs? Perquè la dona artista no té encara els mateixos drets que els homes? Perquè la dona es representada en els mitjans audiovisuals com a objecte sexual? Aquestes, entre moltes altres preguntes, son reivindicades d'una manera molt particular per un grup d'artistes anomenades Guerrilla Girls.

4.1. Qui son?

Les Guerrilla Girls son un col·lectiu d'artistes, comissaries, crítiques i historiadores de l'art que neix al 1985 i que des de el seu anonimats, denunciaven diversos temes relacionats amb l'art, i de la societat en general, com el racisme o el sexisme entre altres.

Una de les característiques que les fan especials, a part de les seves reivindicacions, i que s'ha convertit en un element essencial del grup, es que per amagar la seva identitat utilitzen unes mascaretes de goril·la, parodiant el personatge de King Kong que sembla simbolitzar un poder més masculí. Per altre banda, en més d'una entrevista, el grup afirma que també es una mena de elogi a Marlene Dietrich, una actriu i cantant alemanya, que en un dels seus films, «La venus rubia»¹⁶, apareix disfressada de goril·la, provocant el pànic entre els espectadors dels anys trenta. (Annex 3) S'ha d'afegir que per ocultar encara més la seva identitat utilitzen per identificar-se noms d'artistes i escriptores ja mortes com Lee Krasner, Eva Hesse o Frida Kahlo entre moltes altres.

El grup es va crear al 1985 com a resposta directa a una de les exposicions que es va realitzar el mateix any al MOMA, Nova York. L'exposició «An International Survey of Painting and Sculpture»(Annex 4) comptava amb un total de 179 artistes, dels quals només 13 eren dones. A més a més aquests artistes eren en gran majoria d'Estats units o d'Europa, i deixant exclòs un gran

---

16 *La Venus Rubia*, títol original: *Blonde Venus*, Josef Van Sternberg, Paramount Pictures, 1932. Minut 24.

nombre d'artistes d'origen ètnic. El comissari de l'exposició, Kynaston McShine, va realitzar una sèrie de publicacions que varen provocar un gran rebombori en el món de l'art. Com podem veure en un article publicat en el «The New York Times» del 21 d'abril de 1984 (Annex 5) el comissari afirma «I think that some people can benefit from not being in the show. They will have to think about their work.» (Crec que algunes persones es poden beneficiar de no estar en el xou. Hauran de pensar més en el seu treball) Unes declaracions que no van ser ben rebudes en el món artístic provocant una reacció directa per part del col·lectiu Guerrilla Girls. Es varen plantar davant del museu amb pancartes plenes de ironia i sobretot denuncia de tot el desequilibri de gènere i racial que es dona en els museus, galeries i en l'art en general.

Fins el moment, poques persones s'havien parat a pensar en com estava el panorama artístic a part de moltes teòriques comentades en l'apartat anterior com Judith Butler o Griselda Pollock entre moltes altres intel·lectuals. En poques paraules, les Guerrilla Girls volen acabar amb el sexisme i el racisme en el món de l'art i en la societat contemporània. Ara bé, també es centren en altres temes de gran importància com la política, salut, guerres, discriminació... Davant de tots els temes que tracten, es centren sobretot el món de l'art, on pretenen que l'art que s'ofereix als museus i galeries mostrin una imatge verdadera de la història cultural i no simplement a les contribucions masculines.

4. 2. Com denuncien aquestes injustícies?

Tot el seu treball es representat de manera pública mitjançant la utilització de cartells, llibres, vídeos i *performances* entre moltes altres tàctiques per poder arribar al major nombre de persones possible. L'espectador troba informació, imatges i textos directes i amb poder, moltes vegades irònics, humorístics i didàctics. Son missatges molt semblants als cartells publicitaris convencionals de la publicitat comercial, però el seu contingut ens està portant cap a un altre lloc. Una de les seves principals fonts es la revista *Art in America*, que publica una edició anualment, on els museus i galeries anuncien amb orgull les seves exposicions per any. Però no només es queden aquí, sinó que fan recerca en altres fonts de gran importància com publicacions en el *The New York Times*, o estadístiques de les diferents localitats on acudeixen. Durant tot el seu transcurs artístic, han dissenyat més de 100 pòsters en 30 anys. Es curiós, com el grup ha decidit expressar el seu missatge a partir del pòster, tècnica que varen utilitzar anys abans les feministes i sufragistes per reivindicar els seus drets. (Annex 6)

Fins i tot, han publicat un total de cinc llibres, tractant temes varis que inclouen des de una recopilació dels seus treballs, com s'han tractat el cos femení en el mon de l'art fins la discriminació dels museus a un determinat nombre d'artistes:

- *Confessions of the Guerrilla Girls*, 1995
- *The Guerrilla Girls' Bedside Companion to the History of Western Art*, 1998
- *Bitches, Bimbos and Ballbreakers: Te Guerrilla Girls' Illustrated Guide to Female Stereotypes*, 2003
- *The Guerrilla Girls' Art Museum Activity Book*, 2004-2012
- *The Hysterical Herstory of Hysteria and how It Was Cured*, 2008-2010 ¹⁷

Com es financen? Varen crear un compte corrent, on inicialment posaven diners de la seva pròpia butxaca. Posteriorment, quan ja tenien una trentena de cartells, varen començar a vendre'ls per poder finançar-se. Varen començar a fer conferències a diverses universitats, on cobraven una tarifa i així poder guanyar benefici per seguir creant més pòsters.

A banda d'això, el grup ha recorregut molts països per realitzar conferències, tant en museus com escoles, fent-se conèixer arreu del mon. Son tan conegudes i el seu treball es tant valorat que en molts països, com França o Anglaterra, van sorgir imitadores que volien lluitar per la mateixa causa i varen adoptar el mateix nom que las novaiorqueses.

I fins i tot, han realitzat una pel·lícula: «Guerrillas in Our Midst» (Annex 7) una pel·lícula d' Amy Harrison de 1992 i que dura aproximadament uns 35 minuts. Seguint en la mateixa dinàmica que els seus pòsters, el grup fa una retrospectiva de l'art que s'estava donant a Nova York i mostren com s'està donant el mercat del art. En el film apareixen una sèrie de figures clau en el panorama artístic de Manhattan, els rècords en les subhastes d'art en aquell temps, inauguracions d'exposicions i entrevistes al propi col·lectiu. En l'entrevista realitzada al Matadero de Madrid, una de las preguntes anava dirigida sobre el documental: «En el documental parleu de superar l'estereotip de l'home torturat i borrarxo que regnava en l'art per tindre èxit en aquella època. S'ha superat?» «Ui, sí,

---

17 Guerrilla Girls, Books, pàgina web. Última consulta: 24 de juny del 2015
<http://www.guerrillagirls.com/latest/books2.shtml>

aquest estereotip ja no existeix. Ara per triomfar en l'art has de ser un home, elegant, vestir bé, parlar idiomes, no beure alcohol i tindre molts diners.»

Han col·laborat amb altres grups activistes de gran importància en aquest àmbit, un exemple va ser al 1992, amb el grup WAC (Women's Action Coalition)¹⁸. Quan el Museu Guggenheim va obrir una sucursal al Soho¹⁹, corrien els rumors de que no hi hauria dones ni artistes de color en la seva exposició inaugural. Conjuntament amb WAC, es va crear tota una campanya de protesta que consistia en la creació d'unes postals de color rosa que es va enviar al director del museu Thomas Krens. Finalment, després de tot el sacrifici, varen assabentar-se que en l'últim minut, varen incloure una dona artista en l'exposició: Louis Bourgeois. Amb tot, les activistes, descontentes amb el resultat, varen realitzar el mateix dia de la inauguració una manifestació davant del museu, on les activistes varen imprimir sobre bosses de paper blanques, la cara d'un goril·la, perquè així tots poguessin esdevenir Guerrilla Girls. Molta gent la va fer servir dintre de l'exposició (Annex 8)

Cal destacar que el grup ja no existeix en el seu format original, sinó que cap a finals del segle XX el grup busca noves fronteres en la seva lluita per la veritat, la justícia i el feminisme i per això es van separar en tres grups, per donar cabuda a tots els seus interessos profundament. Es comenta, que una de les causes de la separació en diferents àmbits, es que varen començar a no estar d'acord amb la metodologia que s'havia d'utilitzar alhora de crear els cartells i compartir-los. Un exemple es que tots, absolutament tots els cartells havien de passar per «Kathe Kollwitz», guardant aquests arxius amb un accés limitat a la resta del grup. Després d'una reunió l'any 2000, cinc de les Guerrilles amb els sobrenoms de «Jane Bowles», «Claude Cahun», «Hannah Hoch», «Gertrude Stein» i «Irma Stern», varen decidir crear el seu propi grup, seguint les mateixes tendències i manera de treballar. Finalment, a partir d'aquí es varen crear dos grups: Guerrilla Girls on Tour! I Guerrilla Girls Broadband.²⁰

---

18 Women's Action Coalition (WAC) era una organització activista feminista fundada al 1992 que lluitava en contra de la discriminació de les dones. Feien les seves reivindicacions amb un grup de tambors i sota el lema "WAC is watching. We will take action".

19 SoHo (South of Houston) és un barri de Manhattan, Nova York. Durant els anys 60 i 70, les fàbriques abandonades esdevenien espais per la creació d'obres artístiques. Molts edificis van ser transformats en *lofts* o estudis, i als anys 90 era conegut per les seves creacions artístiques contemporànies.

20 Guerrilla Girls BroadBand, *Herstory*, *Guerrilla Girls Broadband is born. Out of many: many more!*, [pàgina web] Última consulta: 14 de agost del 2015. <http://ggb.org/about>

Les Guerrilla Girls Broadband, utilitzaran el seu enginy, les xarxes socials i els esdeveniments multimèdia per poder combatre el sexisme, el racisme i les injustícies socials, centrant la màxima atenció en temes tabú com l'accés a l'avort o la discriminació laboral entre moltes altres. I les Guerrilla Girls on Tour!, una gira de teatre que té una mirada més enllà de l'espectacle convencional actual, l' utilització de diverses tècniques com la parodia, la improvisació, o la dansa creen un estil teatral feminista molt diferent. Tot i que, cadascun dels grups es dediqui a un tema específic, els tres tenen en comú una sèrie d'aspectes com el seu anonimat, la utilització de les mascaretes de goril·la i el voler denunciar totes els injustícies que es donen en la societat d'una manera molt diferent.

Es important destacar que no es l'únic grup que vol aconseguir aquests objectius, sinó que existeix altres de gran importància com *Femen* o les *Pussy Riot* que a través d'unes altres tècniques, intenten aconseguir l' igualtat entre ambdós generes. En una de les entrevistes realitzades per la retrospectiva al Matadero, opinen sobre els diferents grups feministes. Sobre Femen: no tenim una visió d'un feminisme «únic» e inamovible. Som un col·lectiu amb moltes textures i capes. Femen va fer allò que va necessitar per cridar l'atenció, igual que nosaltres utilitzem mascaretes, elles varen fer quelcom deliciós: ver aquestes dones de pits nus agafar un crucifix en Ucraïna mentre les graven en vídeo es una imatge inoblidable»²¹

4.3. Què passa amb els museus, galeries i col·leccionistes?

Com ja sabem, les Guerrilla Girls comencen els seus treballs al 1985 com a resposta directa a l'exposició del MOMA, «An Internacional Survey of Painting and Sculpture». Això que començava amb la reivindicació d'un grup de dones sobre un fet en concret, va esdevenir en un treball molt influent per totes les feministes de l'època fins l'actualitat. Es a partir d'aquí que aniran denunciant les exclusions sexistes i racistes en el món de l'art sense descans. La situació de molts artistes en el panorama artístic dels anys vuitanta, constituïa un reflex d'allò que estava passant en l'economia nacional, i algú havia de fer alguna cosa.

---

21 Guerrilla Girls, Metròpolis, entrevista per a l'exposició del Matadero de Madrid.

<http://www.rtve.es/alacarta/videos/metropolis/metropolis-guerrilla-girls/3057518>

4.3.1. Situació dels museus

Per poder defensar la posició de les dones artistes en aquest àmbit varen crear cartells reivindicatius i de gran impacte social com «How many women had one-person exhibitions at NYC museums last year?» 1985 (Quantes dones han realitzat exposicions individuals en els Museus de Nova York l'últim any?) (Figura 1) Una pregunta clara, que obté un resultat pèssim, obtenint només una exposició individual al Museu d'art Modern de Nova York al 1984, i cap en museus de gran importància històrica com es el Metropolitan, el Whitney o el Guggenheim. Perquè es donava aquesta situació? I lo més trist, perquè encara passa?

Per intentar contestar a aquestes preguntes, he volgut investigar una mica sobre el panorama actual que trobem a l'Estat Espanyol. Per fer-ho he demanat a alguns dels museus més importants de l'estat que em facilitin informació sobre el total d'obres de dones que tenen en les seves instal·lacions. En primer lloc, el Museo del Prado de Madrid, una de les institucions més importants del país, m'afirmen que compten amb un total de 29.043 obres de les quals només 110 han sigut pintades per dones. Però el més sorprenent es que de les 1.534 obres que hi exposades en la col·lecció permanent, tan sols hi ha 4 que han sigut realitzades per dones. (Annex 9) Obra de Lucia Anguissola, de Clara Peeters i dos de Isabel Baquedano (Annex 10) Que ha passat? Perquè la quantitat d'obres exposades es tan mínima respecte a la dels homes? Se sap del tot cert que moltes de les obres que s'han adquirit aquests últims anys, pràcticament no trobem obres creades per dones. I si s'han adquirit, ara estan en la foscor dels seus magatzems.

Molt a prop del Prado trobem el Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofia, que em sorprèn amb un total de 1.782 obres de dones artistes, de les quals hi ha 72 exposades en les seves instal·lacions.(Annex 11) Aquí es pot apreciar els dos tipus de museus, un de més conservador que té en els seus magatzems obres de grans artistes com Rosa Bonheur o Louise-Elisabeth Vigée-Lebrun entre moltes altres que també apareixen en la llista i un altre tipus de museu, que tot i no tindre una gran quantitat d'obres, si que les té més en consideració. Al 2012 el museu va dedicar una de les seves sales a la revolució feminista, un fet que va suposar un avenç ja que mai s'havia contemplat la possibilitat de fer-ho. Però com ho van fer exactament? Semblava ser que el feminisme ja tenia espai propi, però això no significava que hagués canviat res. El afegir una sala annexa amb cola a la resta del museu no canvia res, perquè estem marginant de nou l'art de les

dones, no les inclouen dintre de la història²². A part de totes les obres que van ser exposades, el museu disposava, en els seus magatzems, obres tan representatives com *Semiotics of the kitchen* (1975) de Marta Rosler o *Huellas del cuerpo* (1974) d'Ana Mendieta. Quins criteris han seguit alhora d'escollir les obres per l'exposició? I perquè obres tan rellevants han quedat amagades en la foscor si el seu poder narratiu pot ser igual o més fort de les obres que hi havien exposades? Sembla ser que el museu, s'ha netejat les mans, creant una exposició amb absència de diàleg.

Finalment, sense anar massa lluny, tenim el MNAC (Museu Nacional d'Art de Catalunya), on la quantitat d'obres exposades de dones supera en número al Museo del Prado, però es queda molt enrere al número d'obres exposades al Reina Sofía. Compten amb un total de quinze obres en la seva col·lecció permanent de nou artistes diferents, i trenta-cinc en la zona de reserva. (Annex 12).

Tinguen en compte que ens trobem davant de tres dels museus més importants de l'Estat espanyol, es sorprenent com encara la valoració de la dona artista no es concebuda tal i com es mereixen. Cal afirmar que si que hi ha hagut alguna millora en aquestes institucions, com ara el Museo del Prado, que va començar amb l'exposició de tres obres de l'artista Sofoniba Anguissola, anys després ja incorporava el nom d'altres quatre artistes més. Però qui decideix les artistes que es queden fora? En quins criteris en basen per destacar unes artistes i deixar la majoria en els zones de reserva? Vull tornar a recordar la pregunta de Linda Nochlin amb la qual iniciava aquest treball: «Perquè no hi hagut grans dones artistes?», avui dia, desconexem la resposta a aquesta pregunta i sembla ser que el panorama artístic millora molt lentament amb els anys, i encara veiem sales de museus repletes d'obres masculines, però cap de femenines.

Sobre aquest tema de desigualtat sexual en l'àmbit artístic, es interessant saber que existeix l'article 26 de la llei orgànica per la igualtat efectiva de dones i homes, que va entrar en vigor al 2007, on s'estableixen una sèrie de normatives a complir, sobretot destacant les autoritats públiques i organismes que es dediquen a l'àmbit artístic:

«Artículo 26. La igualdad en el ámbito de la creación y producción artística e intelectual:

---

22 **Rivera Martorell, Sara**, *El arte feminista y su exhibición: la musealización de un conflicto. El caso del museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía*, Article dintre de *ENCRUCIJADAS. Revista critica de Ciencias Sociales*, n°3, 2012, pàg.106-120. Universidad Complutense de Madrid, 2012

1. Las autoridades públicas, en el ámbito de sus competencias, velarán por hacer efectivo el principio de igualdad de trato y de oportunidades entre mujeres y hombres en todo lo concerniente a la creación y producción artística e intelectual y a la difusión de la misma.

2. Los distintos organismos, agencias, entes y demás estructuras de las administraciones públicas que de modo directo o indirecto configuren el sistema de gestión cultural, desarrollarán las siguientes actuaciones:

a) Adoptar iniciativas destinadas a favorecer la promoción específica de las mujeres en la cultura y a combatir su discriminación estructural y/o difusa.

b) Políticas activas de ayuda a la creación y producción artística e intelectual de autoría femenina, traducidas en incentivos de naturaleza económica, con el objeto de crear las condiciones para que se produzca una efectiva igualdad de oportunidades.

c) Promover la presencia equilibrada de mujeres y hombres en la oferta artística y cultural pública.

d) Que se respete y se garantice la representación equilibrada en los distintos órganos consultivos, científicos y de decisión existentes en el organigrama artístico y cultural.

e) Adoptar medidas de acción positiva a la creación y producción artística e intelectual de las mujeres, propiciando el intercambio cultural, intelectual y artístico, tanto nacional como internacional, y la suscripción de convenios con los organismos competentes.

f) En general y al amparo del artículo 11 de la presente Ley, todas las acciones positivas necesarias para corregir las situaciones de desigualdad en la producción y creación intelectual artística y cultural de las mujeres»²³

---

23 Llei Orgànica 3/2007, del 22 de març, per la igualtat efectiva entre dones i homes. Publicat en: "BOE", núm. 71. Entrada en vigor: 24/03/2007. Departament: Prefectura de l'Estat. Última consulta: 26 de juny del 2015.

Com podem apreciar, d'aquests vuit apartats que s'han establert per acabar amb aquest sexisme que envaeix l'art, pocs es compleixen per no dir cap. Fa gracia i alhora provoca tristesa, saber que hi ha una llei que obligui a les institucions a promoure la igualtat, i que, com ja estem acostumats, no se solen complir. Molts museus, per netejar-se les mans han realitzat exposicions especialment de dones, o fins i tot han creat espais únicament per exposar obres d'artistes dones com en el cas del Reina Sofia que he comentat anteriorment. Amb aquestes normes podríem crear perfectament un cartell irònic, al estil Guerrilla Girl per fer mofa sobre les institucions que ens envolten al nostre país, que no miren més enllà d'allò que els hi han ensenyat i de dona diners, i deixant de banda moltes oportunitats i artistes que valen la pena.

Respecte aquest tema, al 2012, les Guerrilla Girls, varen crear un altre treball «Guerrilla Girls to Museums: Time for gender Reassignment» 2012, (Figura 2) (Guerrilla Girls en els museus: Es hora del canvi de sexe). Aquest cartell es va estrenar en una exposició al Columbia College de Chicago, al març del 2012. En aquest treball podem veure la representació d'una façana d'un museu convencional que conté una sèrie de noms d'artistes inscrits com Donatello o Boticelli entre altres. Volant per sobre, entre núvols, hi ha representades membres del col·lectiu amb ales i acompanyades de *puttis*²⁴, que sostenen unes banderes de color rosa amb noms inscrits de dones artistes com Frida Kahlo, Edmonia Lewis i Artemisia Gentilleschi entre altres. Aquest treball realitzat en forma de collage, conté a la part dreta, una llista d'informació sobre el Museu d'Art Contemporani de Chicago, on s'inclou el percentatge d'homes artistes en comparació amb les dones en aquell any. Al final de llista trobem una frase exclamativa que diu «Time for Chicago to do what Paris, London, Madrid and Stockholm are doing: collect and exhibit more art by women!» (És hora de que Chicago comenci a fer com París, Londres, Madrid o Estocolm: col·leccionar i exposar més art fet per dones). Un cartell molt explícit que deixa entreveure i fa obrir els ulls sobre allò que volen representar alguns museus, els quals en els seus murs trobem únicament noms inscrits d'homes i no pas de dones. Això ens dona una pista del tipus d'art que trobarem en el seu interior.

<https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2007-6115>

24 «Un amoret, també conegut com a *putto* o *putti* en plural, és un motiu ornamental que adopta la figura d'un nen un i alat. La seva representació es molt abundant durant el Renaixement i el Barroc italià, i s'utilitzaven com a elements decoratius a les esglésies. Un gran exemple va ser l'ús que li va donar Donatello a l'altar major de la basílica de Sant Antoni de Pàdua.» Definició dintre del *Diccionario de Arte I*. Spes Editorial SL (RBA), Barcelona: 2003, pàg.22.

En general, sabem del tot cert que la dona ha patit una sèrie de circumstàncies que no li ha permès poder realitzar tota una sèrie de treballs que podria haver abastit perfectament. En el món de l'art, com hem vist en el apartat anterior sobre la dona artista, la dona a sigut des de fa molt de temps un objecte a retratar i no pas un subjecte que crea. Ja des del Renaixement es dona un auge de pintures on la dona tendeix a ser la protagonista, obres com «La Dama amb un ermini» de Leonardo Da Vinci, o posteriorment «El naixement de Venus» de Sandro Botticelli,(Annex 13) on la dona es un objecte de contemplació, passiva i musa. Això converteix a la dona com un verdader objecte de desig, i que es representat d'una manera molt diversa en el desenvolupament de la Història de l'art. Posteriorment, grans artistes com Goya, Matisse, Picasso, Gauguin o Warhol han utilitzat el cos de la dona en els seus treballs, ja que els artistes busquen representar el seu objecte de desig, el qual generalment es la dona, amb característiques diferents per a cada artista. Com ja hem vist, durant el transcurs de la historia no s'ha considerat important el treball de les artistes, però aproximadament un 70% dels nusos que es representen artísticament son de dones.

Es en aquest àmbit que les Guerrilla Girls creen un dels seus pòsters més famosos «Do women have to be naked to get into the Metropolitan Museum?», 1989 (Han d'estar despullades les dones per poder entrar en Metropolitan Museum?)(Figura 3). Un cartell groc, negre i rosa, amb molt colorit per captar l'atenció, on es veu un nu femení reclinat amb una mascara de goril·la, la qual ens oculta la seva identitat. Aquesta figura es una imitació irònica d'una de les pintures d'Auguste Dominique Ingres, la «Gran Odalisca» de 1814, i ocupa una tercera part de la imatge. Al cobrir la cara amb la mascara de goril·la, es dona una negació de la figura de mirar cap a l'espectador, es nega a la passivitat que la seva postura brinda. A la part dreta i en negreta trobem la pregunta que li dona títol al rètol, i sota la informació extreta a través d'estadístiques per contestar a la pregunta formulada. Sorpren que només un 5% de dones artistes es dediquen al art modern, però es més sorprenent que el 85% del nusos que hi ha, son femenins. Posteriorment, al 2004, el grup col·lectiu va tornar a analitzar les estadístiques del museu per comprovar si havia canviat alguna cosa, i es varen trobar un petit canvi sorprenent. El percentatge de nusos femenins havia disminuït de 85% a 83%, però el percentatge de dones artistes també havia baixat del 5% al 3%. Al 2005, es va celebrar la Biennal de Venècia, i les Guerrilles Girls varen reciclar aquest treball però aquest amb les dades actualitzades.(Figura 4) En aquest cas, el nu femení permet a les Guerrilla Girls exposar les seves queixes i destapar la veritat que trobem en els museus. Aquests números, conjuntament amb els fets descoratjadors de que l'art fet per dones continua tenint un valor monetari molt inferior al dels

homes, ens trobem en un panorama relativament pessimista. Cal destacar que aquests cartells van estar penjats al autobusos de la ciutat de Nova York fins que finalment van ser denunciats per la companyia d'autocars pel seu contingut.

En resum, el treball realitzat per les dones en tota la història de l'art no ha tingut un auge de reconeixement en els museus. S'ha demostrat que les dones obtenen un reconeixement a llarg plaç a contrari que els seus col·legues homes. Entre molts exemples està el de Louise Bourgeois que va exposar la seva obra al MOMA quan tenia 72 anys, o Angeles Santos, que va rebre el Premi Creu de Sant Jordi als 94 anys.

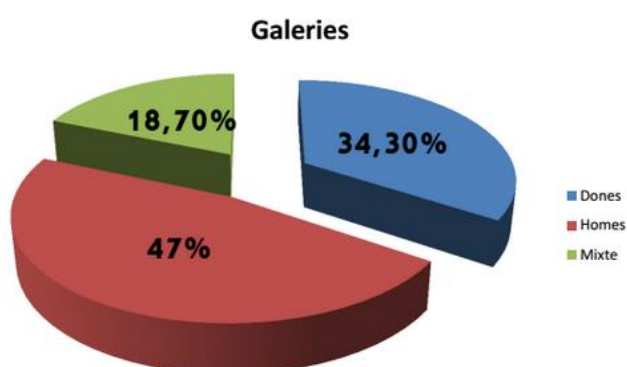
Amb una de les seves tècniques més curioses, l'humor, les Guerrilla Girls varen realitzar un cartell per fer conscienciar a la gent sobre el paper de la dona artista, fent una burla sobre les coses típiques associades a un artista reconegut. «The advantages of being a Women artists» 1989 (Els avantatges de ser dona artista) (Figura 5):

- Treballar sense la pressió de l'èxit
- No tindre que coincidir amb homes en les exposicions
- Poder desconnectar del mon artístic rere els teus 4 treballs com autonomia
- Saber que la teva carrera professional pot repuntar complits als vuitanta anys
- Tindre garantia de que , no importa el tipus d'art que facis, s'etiquetara sempre com a femení.
- No veure't atrapada en un a situació fixe en l'educació.
- Veure les teves idees perpetuades en els obres dels altres
- Tindre l'oportunitat d'escollit entre una carrera professional o una maternitat
- No afogar-te amb els puros enormes ni pintar amb vestimenta italiana
- Tindre mes temps per treballar quan el teu company (a) et deixi tirada per una altre persona mes jove
- Que t'inclouin en versions revisades de la historia
- No tindre que passar per el «bochorno» de que et diguin geni
- Que la teva imatge surti en les revistes d'art disfressada de goril·la.

4.3.2. Les galeries

Una de les altres institucions realment importants en el món de l'art son les galeries. Igual que en els museus, ens trobem que en les galeries tampoc s'exposa una gran quantitat d'obres realitzades per dones. La proporció respecte els museus es més optimista, tot i així sorprèn el sexisme i racisme que es dona en les organitzacions. En el cartell «These Galleries show no more than 10% women artists or none at all», 1990-1994 (En aquestes galeries menys del 10% de les obres exposades, o absolutament cap, son de dones artistes) (Figura 6). La llista de galeries de nova York que ens mostren, un total de vint, no es queda molt apartat del panorama museístic. Es en aquestes instal·lacions on es dona un gran impacte, tant en la desigualtat de gènere com en el racisme, ja que com exposen les Guerrilla Girls: «Only 4 commercial Galleries in NY show Black women. Only 1 shows more than 1»1985-89. (Només 4 galeries comercials de Nova York exposen obres de dones negres. D'elles, només una mostra obres de més d'una dona negra)(Figura 7) Recapitulant, si mirem les obres que estan exposades actualment al Prado, Reina Sofia i MNAC, ens podem adonar que aquest racisme també es dona a l'actualitat al nostre país, ja que de totes les obres exposades, cap es d'una artista negra.

Cal ser conscient de la importància dels fets que han passat que i que encara passen en el nostre panorama artístic. A Espanya, l'any 2011 teníem un total de 102 galeries, les quals 35 estaven dirigides per dones, 48 per homes i 19 per parelles, homes i dones.²⁵ Si això ho passem a percentatges quedaria així:

Veiem que a pesar de l'opinió comú de que es una professió feminitzada, els galeristes superen a les galeristes per molt poc, que en relació amb altres professions del sistema artístic sembla ser una de

²⁵ MAV, *Galerias, Galeristas y Artistas Españolas*, Informe 6, abril 2011. Última consulta: 24 d'abril del 2015.

<http://www.mav.org.es/>

les més optimistes. Encapçalant amb un 47% envers els homes, tornen a superar a les dones que obtenen un 34,3%.

Relacionat amb les galeries, un dels primers treballs del grup col·lectiu va ser «What do these artists have in common?, 1985-1989, (Que tenen en comú aquests artistes?) (Figura 8) van enumerar una quantitat d'artistes que permeten que el seu treball s'exposi en galeries on les dones no exposen més del 10% o fins i tot on les artistes no han exposat res en absolut.

4.3.3. Col·leccionistes

Existeix una bretxa salarial entre ambdós generes, que ha sigut denunciat per moltes intel·lectuals com l'actriu i cantant Ginger Rogers, que es va atrevir a denunciar la diferència de salaris respecte el seu company Fred Astaire, ja que fent la mateixa feina amb la mateixa quantitat d'espectacles ella cobrava un 50% menys. Sobre aquest tema, les Guerrilla Girls realitzen un cartell per denunciar aquest tipus d'injustícia: «Women in America earn only 2/3 of what men do. Women artists earn only 1/3 what men do.»1985. (En EEUU les dones només guanyen 2/3 de lo que guanyen els homes. I les dones artistes només guanyen 1/3 de lo que guanyen els homes.) (Figura 9) La part irònica del cartell es que han representat un bitllet de dolar marcat per una línia vertical discontinua, ressaltant una tercera part del bitllet. En EEUU als anys 90, els homes guanyaven un dòlar davant dels seixanta centaus que obtenia la dona.

En relació amb el salari de les dones, cal remarcar que el seu art tampoc té el mateix valor monetari que els dels artistes masculins. Aquest fet té un gran impacte en els col·leccionistes i les organitzacions que s'encarreguen de subhastar les obres. Des de fa molt de temps, l'art s'ha convertit en un bon negoci per aquells que el tenen mes a l'abast, creant molta especulació al seu voltant.

El mercat de l'art contemporani esta immers en una bombolla que no ha parat de créixer en els últims anys. Molts inversors han utilitzat les obres de nous autors com una manera d'aconseguir major beneficis econòmics o disminuir els seus impostos. Durant el 2008, Ben Lewis, un comentarista de l'art, va intentar donar resposta a aquesta pujada que s'estava donant en el mercat de l'art contemporani. Com a resultat, després de recórrer les cases de subhastes, galeries i inclús cases

de grans col·leccionistes, va crear el documental: «La gran burbuja del arte contemporáneo».²⁶ Ens parla sobre la sobreproducció d'obres que després es tenien guardades en magatzems i sobre la gran inquietud que saber a quin es el major preu que s'ha pagat per una obra d'art entre molts altres temes, en el transcurs del seu reportatge. Un món que controlen els més rics, per intentar guanyar encara més diners. En el documental s'acusa a Hirst d'especular el preu de les seves pròpies obres per elevar-les a xifres astronòmiques. Una practica que en altres negocis tradicionals es consideraria frau, i fins i tot presó, esdevé en el món de l'art una practica totalment legal i acceptable. Un cas que apareix en el film es el del col·leccionista José Mugrabi, conegut per ser l'home dels vuit cents Warhol, quantitat d'obres que té en la seva possessió. Es podria dir que aquest home conté tot un monopoli de les obres d'Andy Warhol, fet que s'hauria penalitzat en el cas de ser un altre tipus de negoci.

Les subhastes es un dels fets claus perquè esdevingui aquesta especulació de l'art, centres com Sotheby's realitzen les majors subhastes d'art contemporani a l'actualitat. Dintre d'aquestes sales sembla que ser que el món que els rodeja fora no hi sigui, que la pobresa, la crisi dels bancs i molts altres problemes econòmics no existissin. Allà dintre la quantitat de diners que es mouen es impressionant, diners que paguen per obres exclusivament d'homes.

En relació amb aquest fet, el cartell «Q: How many Works by Women Artists were in the Andy Warhol and Tremaine Auctions at Sotheby's? A: 0» 1985-1989 (Pregunta: Quantes obres realitzades per dones artistes es van incloure en els subhastes d'Andy Warhol i Tremaine de Sotheby's? Resposta: 0) (Figura 10) En un àmbit on les subhastes tenen un gran valor monetari, ens trobem que tot allò que s'està venent no està fet per dones artistes. Llavors trobem dos fets rellevants, per una banda els preus sobrepassats de les obres, i per altre banda, que les obres que es venen no son de dones artistes. En el *top ten* de les obres més cares venudes en subhastes trobem:

1. Pablo Picasso, «Les dones d'Argel» (versió 0), 179,36 milions de dòlars al 2015
2. Francis Bacon, «Tres estudis de Lucian Freud», 142,4 milions de USD al 2013
3. Alberto Giacometti, «L'home que apunta», 141,28 milions de dòlars al 2015
4. Edvard Munch, «El crit», 119,92 milions de dòlars al 2012
5. Pablo Picasso, «Nu, fulles verdes i bust», 106,48 milions de USD al 2010

---

26 Ben Lewis, *La gran burbuja del arte contemporáneo*, títol original: *The Great Contemporary Art Bubble*. 60 minuts. Regne Unit, 2008. Última consulta: 2 d'agost del 2015. https://www.youtube.com/watch?v=JZCXp_s8FeY

6. Andy Warhol, «accident d'auto platejat», 105,44 milions de USD al 2013
7. Pablo Picasso, «Noi amb pipa», 104,16 milions de dòlars al 2004
8. Alberto Giacometti, «L'home que camina», 104 milions de dòlars al 2010
9. Alberto Giacometti, «Carro», 100,96 milions de USD al 2014
10. Pablo Picasso, «Dora Maar amb gat», 95,21 milions de dolors al 2006.²⁷

Podem observar que entre les 10 obres més cares venudes cap es d'una dona artista, però anant més enllà veiem que només tenim un total de cinc artistes dels quals la seva obra es repeteix. Si ens fixem en els anys de venda de les obres, poden arribar a confirmar això que Ben Lewis ens confirmava en el seu documental, cada cop s'especula més amb l'art contemporani, arribant a vendre obres per xifres espectaculars.

4.4 Quina es la situació de la dona en el cinema?

En el transcurs de la història del cinema, s'ha donat una sèrie de desigualtats importants entre els dos generes. Acostumats a veure una gran quantitat de pel·lícules, deixem de banda aspectes molt importants ha analitzar en la manera com son representades les dones i el protagonisme que tenen. Solem veure films on l'home es l'heroi, i conté una sèrie de qualitats concretes com la valentia, el físic o que es arriscat, es actiu. En canvi, la dona normalment no es la protagonista de l'argument, es atractiva i espera a que l'heroi (home) la salvi.²⁸ Aquests estereotips marcats des dels inicis de la historia, han sigut clarament representats en moltes pel·lícules, molts cops de manera molt visible. Es important entendre que la masculinitat i la feminitat no son dos conceptes oposats, sinó que les persones es situen mes a prop o més lluny d'un estereotip en funció de moltes causes com l'educació, la cultura... Com hem comentat anteriorment, una de les critiques més repetides en el mon del cinema es com s'ha representat a les dones com a objecte de desig, personatges per ser

---

27 Las obras de arte más caras de la historia vendidas en subastas. Noticia del diari ABC. Madrid, 12 de maig del 2015. Última consulta: 10 de juny del 2015. http://www.abc.es/cultura/arte/20150512/abci-obras-caras-historia-201505120957_2.html

28 **Pedro Sangro i Juan Francisco Plaza**, *La representación de las mujeres en el cine y la televisión contemporáneos*, Laertes S.A. Ediciones, Barcelona, 2010. Pàg, 27

mirats, des d'una perspectiva masculina. En els últims anys s'ha fet èmfasi en els temes sobre el cos, considerant que el cos de la dona sempre ha estat controlat, i ella ha estat reduïda a fer lo que volgués amb el seu cos. Avui dia, aquest aspecte no s'ha modificat, la dona segueix estant associada a aquesta carrega eròtica i a la seva posició d'objecte sexual.

Un dels cartells més humorístics que han creat les Guerrilles Girls sobre aquest tema, des del meu punt de vista, és «The birth of feminism», 2005 (El naixement del feminisme). (Figura 11) És interessant la manera com han treballat aquest pòster per poder denunciar la situació de l'actriu respecte els actors. Han imaginat la creació d'una pel·lícula sobre feminisme tal i com ho fa Hollywood. Han creat un cartell amb el format d'un pòster real convencional sobre pel·lícules, on hi apareixen en grans dimensions: Pamela Anderson, Halle Berry i Catherine Zeta-jones, amb poca roba i amb un rètol que posa «Equality now» just a l'alçada de les seves caderes. Sota d'aquesta informació trobem el nom de cada actriu seguit del nom de les tres feministes nord-americanes que representen en la pel·lícula: Gloria Steinem, Flo Kennedy i Bella Abzug. Com en el rètol comentat anteriorment, «Do women have to be naked to get into the Met. Museum?», tornen a utilitzar el nu, aquest cop de manera més directa i amb la representació de tres actrius de renom en el món del cinema a Hollywood. És un cartell que imita a la perfecció els que trobem en les pel·lícules reals, on s'utilitza constantment el nu femení per cridar l'atenció al públic. Es dona una gran incongruència entre les actrius i les dones feministes que representen. Un exemple clar és el de Pamela Anderson, que va ser mundialment coneguda per la seva participació en la sèrie televisiva «Vigilantes de la Playa», i ha estat fotografiada molts cops per la revista Playboy. Per altre banda, Gloria Steinem, la dona que representaria, va treballar com a conillet de Playboy a Nova York, però al contrari que l'actriu, ho va fer per poder investigar el treball i condicions de les dones en aquestes instal·lacions.

En resum, els films realitzats actualment segueixen construint-se sobre la base del guió clàssic de Hollywood, el mateix que va ser qüestionat per les feministes dels anys setanta. Relacionat amb això tenim una estadística sorprenent respecte a la quantitat de dones que han sigut nominades a la categoria de la millor direcció, que com en altres professions, la dona no té el reconeixement que es mereix. Sota el cartell «Hay que quitar las cadenas a las mujeres directoras!», 2006 (Figura 12) Pòster exposat a Mèxic i a Saragossa, on les Guerrilla Girls posen en qüestió la situació sobre el nombre tant baix de dones directores que arriben a guanyar un oscar a la millor directora. El cartell ens informa que només un 7% de les 200 principals pel·lícules que es varen realitzar a l'any 2005

han sigut realitzades per dones, i que cap dona ha guanyat mai un oscar, només tres han sigut nominades.

Si actualitzem la informació i investiguem sobre aquest àmbit a l'actualitat, podem dir que han sigut un total de quatre les nominades al Oscar a la millor directora: Lina Wertmuller (1977), Jane Campion (1994), Sofia Coppola (2004) i Kathryn Bigelow, que es va convertir en la primera dona en aconseguir un oscar al 2010 amb la pel·lícula «The Hurt Locker». (Annex 14) Tot i que sembli mentida, en els 86 anys d'història que es celebren els Oscars, només trobem aquesta quantitat tant baixa de dones directores que hagin arribat a obtenir un Oscar. Relacionat amb aquest tema, les activistes creen un altre pòster: «The anatomically correct oscar.», 2005 (Imatge anatòmicament correcta dels Oscars) (Figura 13). Aquí trobem més informació sobre aquest tema on introdueixen, a part d'estadístiques, un imatge retocada d'un oscar, representat amb una anatomia més corpulenta, de color blanc i amb pèl en el pit cames i braços. Com a suport trobem una informació adicional sota del títol que es refereix al oscar com «He's white & male, just like the guys who win!» (Es blanc i home, igual que els homes que se'ls emporten) Es un dard directe en contra del racisme i del sexisme, afirmant en el mateix cartell que un 92,8% dels premis al millor guió s'han concedit a homes i que només el 5,5% dels premis a la millor interpretació s'han concedit a gent negra. Aquest es un fet interessant ja que des dels inicis d'aquesta gala al 1929 fins l'any 2000 només sis actors afroamericans havien guanyat un oscar: Hattie Mc Daniel, Sidney Poitier, Louis Gossett, Denzel Washington, Whoopi Goldberg i Cuba Gooding Jr. No és fins el 2001 que comença a augmentar aquesta llista amb un altre oscar per a Denzel Washington, Halle Berry, Morgan Freeman, Jamie Foxx, Forest Whitaker, Jennifer Hudson, Mo'nikue i Octavia Spencer.

4.5. Denúncia política

A part de denunciar sobre temes d'art, les Guerrilles Girls han creat obres referents a altres temes com el dret a l'avortament, la guerra del Golf, les persones sense llar, violacions... Temes del món en general que tenen una gran repercussió ciutadana i que d'una manera o d'una altre s'han de denunciar.

Un dels cartells més representatius sobre el tema del habitatge es «Q: What's the difference between a prisoner of war and a homeless person? A: Under the Geneva Convention, a prisoner of

war is entitled to food, shelter and medical care»1992 (Pregunta: Quina es la diferencia entre un presoner de guerra i un vagabund? Resposta: sota la Convenció de Ginebra, un presoner de guerra té dret a menjar, refugi i atenció medica) (Figura 14) Els convenis de Ginebra son un conjunt de normes jurídiques que regulen la manera en que es poden alliberar els conflictes armats i intenten limitar els efectes d'aquests. (Annex 15) Entre molts dels articles que trobem en aquest conveni, cal destacar alguns als quals fan referència el col·lectiu en el cartell:

Arts. 70-72, 123 Los nombres de los prisioneros de guerra deberán enviarse de inmediato a la Agencia Central de Búsquedas del CICR. Los prisioneros de guerra estarán autorizados a intercambiar correspondencia con sus familiares y a recibir paquetes de suministros de socorro.

Arts. 13-14, 16 Ningún prisionero de guerra podrá ser sometido a torturas o a experimentos médicos. Asimismo, los prisioneros de guerra deberán ser protegidos contra todo acto de violencia los insultos y la curiosidad pública.

Arts. 25-27, 30 Los captores no deberán aplicar medidas de represalia ni ejercer discriminación contra los prisioneros basada en la raza, la nacionalidad, la religión, las opiniones políticas o en cualquier otra circunstancia.

Art. 23 Las mujeres deben ser tratadas con todas las consideraciones debidas a su sexo.

Arts. 50, 54 Los prisioneros de guerra deberán ser alojados en refugios limpios y adecuados, y recibir alimentos, ropa y asistencia médica necesaria para mantener buenas condiciones de salud. En ningún caso deberán retenerse en regiones donde queden expuestos al fuego, ni podrá utilizarse su presencia para proteger ciertos puntos o lugares contra los efectos de operaciones militares. Podrán ser obligados a realizar trabajos no militares en condiciones laborales razonables mediante el pago de una remuneración justa.²⁹

---

29 Articles pertanyents al I conveni de Ginebra del 12 d'agost del 1949, per alleujar la sort que corren els ferits i els malalts de les forces armades en campanya. Última consulta: 15 d'agost del 2015. http://www.cruzroja.es/dih/pdf/IV_Convenio_Ginebra_12_agosto_1949_relativo_proteccion_personas_civiles_tiem

Cal especificar, que les Guerrilla Girls no fan una crítica a les Convencions de Ginebra pels drets que ofereixen als presoners de guerra, sinó que es una crítica a la necessitat de crear unes normes per posar una mica de solució en els conflictes bèl·lics, i no posar cap remei a la situació que es dona en tots els països, on hi ha un índex molt alt de pobresa. Dos de cada tres adults que viuen en la pobresa són dones i es valen d'estadístiques per mostrar la situació de les famílies desfavorides. Amb els seus pòsters varen denunciar que el 51,7% de les famílies pobres afroamericanes estan sota responsabilitat de les dones, percentatge molt similar a les famílies pobres llatines, 53,4%.³⁰

Anys abans, al 1985-1989, varen realitzar un cartell per reivindicar les necessitats de la població, llençant un dard directe a la política de l'Estat. «Missing in action» (Desapareguts en combat) (Figura 15) ens atorga una llista de fets que no s'han donat en el país, per això el títol del cartell, per fer ironia de coses que no s'han donat, que s'han perdut.

- Servei nacional de Salut
- Final de la pobresa i les persones sense llar
- No més discriminació, una cura pel SIDA
- Atenció infantil i educació per tothom
- Drets reproductius per a totes les dones
- Un entorn segur
- una política energètica alternativa

Semblen ser els drets bàsics de qualsevol ciutadà, però no es del tot així. Hi ha moltes injustícies en la societat d'avui dia, per les quals s'ha estat lluitant molts anys, sense aconseguir res. En contra, hi ha moltes que s'han arribat a aconseguir, com la legalització de l'avort, i després, depenent del partit polític que estigui presidint, es retiri o modifiqui.

[po_guerra.pdf](#)

30 Paul Spicker, Sonia Alvarez i David Gordon, *Pobresa, Un glosario internacional*, Colección Clacso-crop, Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, Buenos aires, 2009.

5. GUERRILLA GIRLS BROADBAND

Aquesta via s'encarrega de tractar temes que van més enllà del món de l'art. Com ja he comentat en l'anterior apartat, el grup original dels anys 90 tenien tants temes a tractar que es varen dividir en tres vies diferents, injustícies en el món de l'art, injustícies de gènere, racisme i política i l'última via més encaminada cap el teatre i els mitjans de comunicació.

Aquesta, es la segona via on les seves components, moltes originals del primer grup, que utilitzen les noves tecnologies com les xarxes socials i pàgines web per combatre el sexisme, el racisme i les injustícies socials. Destaquen en temes tabús en EEUU, com la discriminació laboral, l'exèrcit o l'accés a l'avortament entre molts altres temes.

Varen crear una pàgina web específica per elles, a part de la ja creada per les Guerrilla Girls, que es va posar en marxa al 2001. Va ser en aquest mateix any, dintre del govern de Bush, que es va iniciar una gran guerra amb el pretext de venjar la destrucció del World Trade Center, la Guerra d'Afganistan iniciada a l'octubre del 2001 i que perdura fins al dia d'avui. En aquest panorama, el nou col·lectiu crea un treball molt significatiu per la defensa feminista en aquests atacs a l'Iraq i a l'Afganistan. Es va pretendre ajudar a les dones que patien els horrors dels talibans, i varen crear samarretes que contenien la inscripció en àrab: «Defensor dels Drets de les dones». Sota trobem la frase en anglès «How to say feminism in Afghanistan?» (Com es diu feminista a l'Afganistan?) (Figura 16)

Tres anys mes tard, al 2004, George W. Bush, era candidat d'un segon mandat com a president dels Estats Units. En contra de la seva candidatura, les Guerrilla Girl Broadband varen crear un cartell molt semblant al comentat a l'anterior apartat, «The advantages of being a woman artist», aquest cop sota el títol «The advantages of another bush presidency» 2004. (Els avantatges d'altre presidència de Bush) (Figura 17) cartell es va penjar en la seva pàgina web, on tothom el podia descarregar, i penjar on volgués. Aquests es van veure penjats pels diferents carrers de Nova York just abans de les eleccions al novembre.³¹ (Annex 16)

---

31 Guerrilla Girls Broadband, [pàgina web], creada al 2001. Última consulta: 20 d'agost del 2015.
<http://guerrillagirlsbroadband.com/>

Dos anys més tard varen llençar el BroadBlog³², una espècie de foro online dedicat a la discussió de temes com l'activisme, la igualtat, la història feminista, immigració... En aquest fòrum, molt actiu fins a dia d'avui, conté diferents apartats on les *bloggers* poden opinar sobre els diferents temes i veure informació i noves notícies sobre els temes exposats anteriorment.

---

32 Broadblog, *A broad blogs broadly on women's & men's psychology: sex, relationships, equality*. [Blog] Creat al 2006. Última consulta: 20 d'agost del 2015. <http://broadblogs.com/>

6. GUERRILLA GIRLS ON TOUR!

La tercera via son les Guerrilla On Tour!, creat en el mateix moment que Guerrilla BroadBand, l'any 2000. Una companyia de teatre anònima que fa reflexionar sobre l'estat actual de les dones en aquest àmbit. Un aspecte que les caracteritza es la varietat de tècniques de comèdia que utilitzen en les seves obres, introduint improvisació, parodia, dansa i cant. Creen un teatre interactiu, on el públic serà una part important de l'obra ja que participaran en tasques com l'escriptura, o cantar a cor. El seu objectiu, igual que els altres dos grups, es educar, informar i reivindicar els diferents temes socials, especialment sobre la dona en el mon teatral. (Annex 17)

Una altre característica que les fan especials es que preparen tot un estudi de la situació del lloc on aniran a fer la funció, on cada ciutat es investigada per les seves estadístiques locals, sobretot per la situació de la dona en el lloc en si. Això comporta que cada actuació sigui única i especial de cada indret. Igual que els altres grups, utilitzen noms de dones artistes ja mortes i les mascare de goril·la per ocultar la seva identitat. Elles han estat en molts països com el Regne Unit, Argentina, Espanya, Grècia o Canadà entre molts altres, creant més de 200 actuacions i tallers en diferents ambients com els teatres, galeries d'art, a l'aire lliure...

Actualment estan realitzant diferents actuacions, cadascuna d'un tema totalment diferent. En primer lloc, «Feminists Are Funny» (Les feministes son divertides), una obra sobre temes polítics i notícies d'última hora com la guerra d'Iraq, el tràfic sexual i violència en contra les dones. Aquest espectacle ofereix una visió general dels cartells de les Guerrilla Girls On Tour, i extractes de les comèdies que hi ha actualment.

En segon lloc, «If You can Stand the Heat: The History of Women and food»(Si pots soportar la calor: La història de les Dones i l'alimentació) Una sorprenent conversa per intentar dissoldre els temors dels aliments i fomentar la llibertat a menjar sense prejudicis.

Finalment, en tercer lloc, «Silence is violence» (Silenci es violència) mostraran al seu públic estadístiques i estratègies per combatre la violència contra les dones, creant una conversa sobre temes polítics actuals i mostrant una visió dels seus cartells més famosos i de les seves propostes.³³

---

33 Guerrilla Girls on Tour!, [pàgina web] Última consulta: 26 d'agost del 2015. <http://guerrillagirlsontour.com/>

7. RETROSPECTIVA A ESPANYA: ALHÓNDIGA DE BILBAO I MATADERO DE MADRID.

7.1. Alhóndiga de Bilbao

Es curiós saber que la primera retrospectiva de les Guerrilla Girls es realitza a Espanya, exactament al País Basc. Del 3 d'octubre del 2013 fins el 6 de gener del 2014, es va poder gaudir en l'Alhóndiga Bilbao una extensa exposició del treball realitzat pel col·lectiu sota el nom: «Guerrilla Girls 1985-2013».

En la Sala d'Exposicions de Alhóndiga de Bilbao es podien veure quasi tots els seus cartells i projectes que ha realitzat el grup des dels seus inicis. Organitzats en una seqüència cronològica els cartells es mostren junt a una sèrie de documents que les situen en un context i que informa als espectadors sobre la història i els processos de producció del col·lectiu. A més, es podia veure publicacions, samarretes i documentació addicional com el documental «Guerrillas in Our Midstque» d'Amy Harrison comentat anteriorment, i una entrevista que el comissari de l'exposició, Xabier Arakistan, els hi ha va realitzar específicament per la mostra.³⁴

També es van realitzar una sèrie de tallers sobre cartelleria feminista impartits per les Guerrilla Girls, i una segona edició del curs «Perspectives feministes en la practica artística i la teoria de l'art» que varen co-dirigir el comissari de l'exposició conjuntament amb la catedràtica d'Antropologia Social de la UPV/EHU (Universitat del País Basc/Euskal Herriko Unibertsitatea), Lourdes Méndez.

7.2. Matadero de Madrid

Mesos més tard de l'exposició a Bilbao, celebrant els 30 anys d'activisme i treball del grup, Xabier Arakistan estrena una altre retrospectiva de els Guerrilla Girls a Espanya, aquest cop al Matadero de Madrid. En aquesta ocasió, vaig tindre el plaer de poder assistir a aquesta

---

34 **Patricia Burgo Muñoz**, *El arte feminista de "Guerrilla Girls" llega a Bilbao*. Dins del Diarionorte.es, 2 d'octubre del 2013. Última consulta: 28 d'agost del 2015. http://www.eldiario.es/norte/euskadi/bizkaia/feminista-Guerrilla-Girls-llega-Bilbao_0_181632606.html

retrospectiva que mantenia el mateix discurs que l'anterior celebrada, però que a més incloïa una conferència per part de dos integrants del grup.

«Empapereu els banys d'ARCO i dels museus amb xifres vergonyoses» aconsellaven les dos integrants del grup feminista en la conferència realitzada en les mateixes instal·lacions del Matadero. Aquesta va ser una de les seves respostes a una de les representants de l'associació de Dones en les Arts visuals que els hi demanava consell rere indicar-li que només un 4,4% dels artistes que participen en al fira Arco són dones i que durant l'última dècada les artistes van protagonitzar el 20,5% (10% espanyoles) de les 973 exposicions individuals organitzades en 22 centres d'art en Espanya.

La conferència realitzada a la sala Cinetica del mateix recinte, va ser un èxit rotund, quedant-se a les portes una gran quantitat de gent que no hi va poder assistir. Començant amb el tràiler de la seva pel·lícula, les Guerrilla Girls varen aparèixer en la sala amb una quantitat de plàtans a mode de *performance* que varen regalar al públic. Amb aquesta entrada varen captar l'atenció de tots els espectadors que hi havíem a la sala. Seguidament, varen dictar una sèrie de cites de grans literats com Martí Luter: «Les noies comencen a caminar abans perquè les males herbes creixen abans que les bones collites»³⁵ Amb aquestes citacions el públic anava entrant en situació, i les Guerrilla Girls escalfaven per mostrar en una hora el seu recorregut i les seves accions més importants.

En resum, la conferència més la visita posteriorment de l'exposició va ser una gran experiència, tant personal com educativa. Fet que obre els ulls a la valoració dels diferents grups que hi ha que tenen com a objectiu millorar el paper de la dona en aquesta societat.

---

35 Conferència de les Guerrilla Girls al Matadero de Madrid, 31 de gener del 2015. Cinetica. Última consulta: 20 d'agost del 2015 <http://www.mataderomadrid.org/ficha/4105/guerrilla-girls-conferencia--performance.html>

8. CONCLUSIONS

En la intersecció entre art i activisme, les Guerrilla Girls han fet un paper destacat en el moviment feminista. Un moviment ocupat de desfer mites com «l'artista geni» o «l'obra mestra» i que sostén un concepte d'art que es presenta com independent del seu context social i històric i que perdura fins l'actualitat. Aquestes ficcions serveixen per perpetuar els processos de mistificació d'un art que a més es classifica com major o menor dependent del sexe o raça del que el produeixi. Com hem vist durant el transcurs del treball, els anàlisis feministes han desvelat que l'excel·lència d'aquest art major elaborat per artistes masculina, als quals se'ls hi atribueix la «genialitat», ve determinat com la contraposició del valor secundari d'un art menor elaborat per artistes dones.

Elles proporcionen resposta a algunes preguntes sobre el feminisme a l'actualitat. El seu èxit en el món de l'art ens ha portat a guanyar veu i també a situar-nos en un context més ampli de la cultura popular. Mitjançant l'ús d'imatges i exagerant o canviant-les, el grup atrapa els ulls dels espectadors i faciliten informació provocant que l'espectador examini i rumii sobre les seves obres. Des del meu punt de vista, els treballs de les Guerrilla Girls, que elles mateixes defineixen com «la consciència del món de l'art» suposa un punt d'inflexió en les pràctiques artístiques feministes per dos motius rellevants.

El primer té a veure en la manera que enfoquen la problemàtica de la producció i reproducció de la diferència sexual en l'art que implica un gir discursiu davant a les estratègies que es venien desenvolupant en l'art feminista. Per primer cop s'ofereix una visió general dels diferents nivells i processos que provoquen un sexisme en l'art. De fet es comparant la posició que ocupen les dones en l'art amb la que ocupen, per exemple en la política o els mitjans de comunicació, com el col·lectiu ha realçat la creença popularment extensa de que en el món de l'art es un terreny de caràcter conservador i conté com a base el sexisme. Important també la voluntat del grup per intentar transcendir en els diferents temes del camp de l'art, fet que les ha portat a explorar altres territoris en la producció cultural que, com en el cinema, descarten igualment a les dones. El col·lectiu té present que la practica artística ha de servir com a element social i històric, i que per tant l'hem d'utilitzar per poder manifestar-nos en aquests temes. El cartell, que tant les sufragistes com les feministes dels anys seixanta i setanta varen utilitzar habitualment, ha sigut el principal suport amb el que han experimentat el col·lectiu.

El segon motiu porta a considerar el treball de Guerrilla Gils com un punt d'inflexió en l'art feminista es que, a finals dels vuitanta, el col·lectiu marca el tancament d'una primera etapa molt forta de l'art feminista, la «segona onada». Es en aquesta època on països que conformen Europa comencen a veure aquests cartells i a adaptar-los com a propis gràcies al seu context social i polític. Es justament en el període dels anys seixanta i finals dels vuitanta que es dona un nou plantejament en els dos continents, on comencen a lluitar per un objectiu en comú: els drets sexuals i reproductius de les dones i el reconeixement d'una genealogia feminista. Es justament en aquest moment on l'art feminista treballa en múltiples direccions i temàtiques: eliminació dels estereotips i mites sobre les dones, incorporar la mirada feminista en la història o la construcció de tota una iconografia on la dona no sigui representada com a objecte purament sexual.

Els cartells, publicacions i accions de les Guerrilla Girls son un reconeixement a totes aquestes vies, on intenten convergir tot el seu coneixement feminista en un mateix marc conceptual molt necessari. Sobre tot, ens recorden tots els objectius que ja s'havien plantejat les diferents feministes a finals dels anys seixanta i que avui dia no s'han assolit. Així cal remarcar que fins que el feminisme no hagi assolit els seus objectius, no podrem parlar de post-feminisme.

9. BIBLIOGRAFIA

- AGUSTÍN PUERTA, MERCEDES, *Feminismo: identidad personal y lucha colectiva. Análisis del movimiento feminista español en los años 1975 a 1985*. Universidad de Granada, 2003.
- ALARIO TRIGUEROS, MARIA TERESA, *Arte y feminismo*, editorial Nerea, San Sebastián, 2008
- AMORÓS, CELINA, *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, Editorial Anthropos, Barcelona, 1985
- BENEYTO, INMACULADA, *Art i feminisme*, nº 1, en *Revistes Catalanes amb accés obert*, 1992. pàg. 112- 118
- -BUTLER, JUDITH, *El género en disputa. El feminismo y la subversión de la identidad*, Editorial Paidós, Barcelona, 2007
- CABALLERO WANGÜEMERT, MARÍA, *Mujeres de cine. 360º alrededor de la cámara*, Editorial Biblioteca Nueva, S.L., Madrid, 2011
- CAMACHO MARTINEZ, ROSARIO, *Mujer y arte. Aproximación a otra historia del arte español*, dins del doctorat *Conceptos y metodología en los estudios sobre la mujer*, Universitat de Màlaga, 1993. Pàg. 75 – 105
- CARRO FERNANDEZ, SUSANA, *Mujeres de ojos rojos. Del arte feminista al arte femenino*, editorial Trea, Barcelona, 2010
- CHADWICK, WHITNEY, *Mujer; Arte y sociedad*, ediciones Destino, S.A Barcelona, 1992
- COMBALÍA DEXEUS, VICTORIA, *Amazonas con pincel. Vida y obra de las grandes*

artistas del siglo XVI al siglo XXI, Ediciones Destino S.A, 2006

- ECKER, GISELA, *Estética feminista*, Icaria Editorial, 1986
- FAIXEDAS, LLUISA, *Feminisme i historia de l'art*, Sèrie PURALS AULA 5, Documenta Universitaria, 2009
- FELSHIN, NINA, PALOMA BLANCO Y OTROS, *Pero esto es el arte; el espíritu del arte como activismo. Modos de hacer*. Universidad de Salamanca, Salamanca, 2001
- FREIXAS, RAMON i BASSA, JOAN, *El sexo en el cine y el cine de sexo*, Ediciones Paidós Ibérica, S.A., 2000
- GUERRA PALMERO, MARÍA JOSÉ, *Teoría feminista contemporánea. Una aproximación desde la ética*. Editorial Complutense, 2001
- LIPPARD, LUCY, *Sweeping Exchanges: the contribution of feminist art of the 1970's* en *Art Journal*, nº39, 1980
- LÓPEZ FERNANDEZ, MARIAN, *Arte, feminismo y posmodernidad: apuntes de los que viene*, en *Arte, individuo y Sociedad*, Editorial Complutense de Madrid, 1991, Pàg. 103- 109
- MAYAYO, PATRICIA, *Historias de mujeres, historias del arte*, Cátedra, Madrid, 2003
- MAYER, MONICA, KAREN CORDERO; INDA SÁENZ Y OTROS, *De la vida y el arte como feminista*, en *Critica feminista en la teoria e historia del arte*. Universidad Iberoamericana, Mèxic, 2007
- MENOYO, SOFIA, *Intervenciones Públicas performtivas: Aportes de la experiencia feminista al mundo del arte*, Temas de mujeres, Revista del CEHIM, nº8, 2012.. Pàg 69 – 82
- MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA, *Dones. Els camins de la llibertat*, Departament

de Cultura i Mitjans de Comunicació, 2008

- NOCHLIN, LINDA I ANN HARRIS, *Women Artists: 1550-1950*, Los angeles Country Museum of art, Els angels, 1976
- NOCHLIN, LINDA, *Why ha ve there been no great women artists?*, en Art News
- PERALTA SIERRA, YOLANDA, *Algunas de las «ventajas» de ser una mujer artista: aproximaciones a la historia del arte desde una perspectiva feminista*, Clepsydra, 2007. Pàg. 109-121
- PETTEYS, CHRIS, *Dictionary of Women artists. An internacional dictionary of women artists born before 1900*. Hall, Boston, 1985
- PHELAN, PEGGY, *Arte y feminismo*, Edición de Helena Reckitt, Editorial Phaidon, 2005
- PLANES PEDREÑO, JOSÉ ANTONIO, DE FRANCISCO, ISRAEL i PÉREZ ROMERO, ENRIQUE, *La mujer en el cine español*, Arkadin Ediciones SL, Madrid, 2010
- POLLOK, GRISELDA, *Encuentros en el museo feminista virtual*. Ensayos Arte catedra, Madrid, 2012
- PUJAL, MARGOT, *El feminisme*, editorial UOC, edició en llengua catalana, Barcelona,2005
- RIVERA MARTORELL, SARA, *El arte feminista y su exhibición: la musealización de un conflicto. El caso del Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía*. Encrucijadas, Revista Critica de Ciencias Sociales, nº3, Universidad Complutense de Madrid, 2012, Pàg. 106-120
- SANGRO, PEDRO Y PLAZA, JUAN FRANCISCO, *La representación de las mujeres en el cine y la televisión contemporáneos*, Laertes S.A. Ediciones, 2010

- TRIVIÑO CABRERA, LAURA, *Ellas también pintaban. El sujeto femenino artista en el Cádiz del siglo XIX*, Ediciones Alfar S,A, 2010
- VALCÁRCEL, AMELIA y ROSALIA ROMERO, *Los desafíos del feminismo ante el siglo XXI*. Editorial Hypatia, Sevilla, 2000.
- VV.AA, *Modern Women: Women Artists the Museum of modern Art*. Museum of modern Art, Nova York, 2010.

WEBGRAFIA

- Articles pertanyents al *I conveni de Ginebra del 12 d'agost del 1949, per alleujar la sort que corren els ferits i els malalts de les forces armades en campanya*. Última consulta: 15 d'agost del 2015.
http://www.cruzroja.es/dih/pdf/IV_Convenio_Ginebra_12_agosto_1949_relativo_proteccion_personas_civiles.pdf
- Bestard, Cati, *Los libros feministas que deberías leer*, notícia dins del diari El País, 24 de febrer del 2014. Última consulta: 12 de juny del 2015. <http://smoda.elpais.com/articulos/los-libros-feministas-que-deberias-leer/4485>
- Broadblog, *A broad blogs broadly on women's & men's psychology: sex, relationships, equality*. [Blog] Creat al 2006. Última consulta: 20 d'agost del 2015. <http://broadblogs.com/>
- *Extractos de Sección Femenina de la Falange Española y de las JONS*, Editat al 1958. *Preparación de la mujer al matrimonio. 20 Principios a no olvidar*. Última consulta: 17 de març del 2015
- Feminisme, Filosofia en xarxa, *Diccionari enciclopèdic de filosofia: autors, conceptes, textos*. Última consulta: 02 de juliol del 2015.
<http://www.pensament.com/filoxarxa/filoxarxa/terc3d0v.htm>
- Guerrilla Girls, Books, pàgina web. Última consulta: 24 de juny del 2015

<http://www.guerrillagirls.com/latest/books2.shtml>

- Guerrilla Girls BroadBand, *Herstory*, *Guerrilla Girls Broadband is born. Out of many: many more!*, [pàgina web] Última consulta: 14 de agost del 2015. <http://ggbb.org/about>
- Guerrilla Girls Broadband, [pàgina web], creada al 2001. Última consulta: 20 d'agost del 2015. <http://guerrillagirlsbroadband.com/>
- Guerrilla Girls on Tour!, [pàgina web] Última consulta: 26 d'agost del 2015. <http://guerrillagirlsontour.com/>
- Instituto Nacional de estadística. Última consulta: 15 de agosto del 2015. <http://www.ine.es/>
- *La Bíblia a Internet*, Societat bíblica, Gènesi, capítol 3, 16-20. Última consulta: 15 de gener del 2015. <http://www.biblija.net/biblija.cgi?m=Gn+3&id24=1&pos=0&set=15&l=ca>
- Las obras de arte más caras de la historia vendidas en subastas. Noticia del diari ABC. Madrid, 12 de maig del 2015. Última consulta: 10 de juny del 2015. http://www.abc.es/cultura/arte/20150512/abci-obras-caras-historia-201505120957_2.html
- Llei Orgànica 3/2007, del 22 de març, per la igualtat efectiva entre dones i homes. Publicat en: "BOE", núm. 71. Entrada en vigor: 24/03/2007. Departament: Prefectura de l'Estat. Última consulta: 26 de juny del 2015. <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2007-6115>
- Lijtmaer, Lucia, Entrevista: Guerrilla Girls, *Estaría bien ver a Beyoncé cantando con smoking mientras Jay-z le acompaña en ropa interior*, Apartat Cultura, Diario Es, 1 de febrer del 2015. Última consulta: 10 de juny del 2015 http://www.eldiario.es/cultura/entrevistas/Guerrilla_Girls_0_351365038.html
- MAV, *Galerías, Galeristas y Artistas Españolas*, Informe 6, abril 2011. Última consulta: 24 d'abril del 2015. <http://www.mav.org.es/>

- Mujeres artistas y artistas feministas, *Artes plasticas y visuales*. Última consulta: 10 de juny del 2015. <http://www.artisteras.com/>
- *Mujeres en Red, Feminismo: historia y corrientes*. Publicat a *Diccionario de estudios de Genero y Feminismos*, Editorial Bibles, 2008, Susanna Gamba. Última consulta: 7 d'abril del 2015. <http://www.mujiresenred.net/spip.php?article1397>
- Turu, Pilar, ¿Banksy es mujer?, 10 de novembre del 2014, article dins la pàgina web Cultura Colectiva. Última consulta: 27 d'abril del 2015. <http://culturacolectiva.com/banksy-es-mujer>
- Patricia Burgo Muñoz, *El arte feminista de "Guerrilla Girls" llega a Bilbao*. Dins del *Diarionorte.es*, 2 d'octubre del 2013. Última consulta: 28 d'agost del 2015. http://www.eldiario.es/norte/euskadi/bizkaia/feminista-Guerrilla-Girls-llega-Bilbao_0_181632606.html
- Pau Barba, Montserrat, *20 libros y recursos gratuitos sobre el feminismo*, About espanyol. Última consulta: 5 de febrer del 2015 <http://feminismo.about.com/od/publicaciones/fl/10-libros-y-recursos-gratuitos-sobre-feminismo.htm>
- Women and social Movements in the United States, 1600-2000, *How and why did the Guerrilla Girls alter the Art world establishment in NY city, 1985-1995?*, Document list. Última consulta: 25 de juliol del 2015 <http://womhist.alexanderstreet.com/ggirls/doc13.htm>

FILMOGRAFIA

- Ben Lewis, *La gran burbuja del arte contemporáneo*, títol original: *The Great Contemporary Art Bubble*. 60 minuts. Regne Unit, 2008. Última consulta: 2 d'agost del 2015. https://www.youtube.com/watch?v=JZCXp_s8FeY
- Conferència de les Guerrilla Girls al Matadero de Madrid, 31 de gener del 2015. Cinetica. Última consulta: 20 d'agost del 2015 <http://www.mataderomadrid.org/ficha/4105/guerrilla-girls-conferencia--performance.html>
- Guerrilla Girls, Metròpolis, entrevista en l'exposició del Matadero de Madrid. <http://www.rtve.es/alacarta/videos/metropolis/metropolis-guerrilla-girls/3057518>
- Guerrilla Girls On Tour, *Are feminist funny?* 19 de setembre del 2007. <https://www.youtube.com/watch?v=BjbW5NSDr-Q>
- Harrison, Amy, *Guerrillas in our Midst*, 1992, 35 minuts. <http://guerrillasinourmidst.com/>
- Virginie Linhart, producció: Zadig Productions. *Simone de Beauvoir, No se nace mujer*, 2007. <https://www.youtube.com/watch?v=tb0LONwpB2w>